

Istarska žena krajem 19. stoljeća do 1918.

Đermadi, Antonela

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:573473>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

ANTONELA ĐERMADI
ISTARSKA ŽENA KRAJEM 19. STOLJEĆA DO 1918.
DIPLOMSKI RAD

Rijeka, 2021.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u rijeci
Odsjek za povijest

ANTONELA ĐERMADI
ISTARSKA ŽENA KRAJEM 19. STOLJEĆA DO 1918.
DIPLOMSKI RAD

MENTOR: prof. dr. sc. Andrea Roknić Bežanić, docent

STUDENTICA: Antonela Đermadi

NAZIV STUDIJA: Sveučilišni diplomski studij povijesti i pedagogije

JMBAG: 00090758885

Rijeka, veljača 2021.

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se usporedbom društvene uloge žena s prostora Banske Hrvatske i žena s prostora Markgrofovije Istre krajem 19. stoljeća do 1918. godine odnosno do kraja Prvog svjetskog rata. Rad se temelji na istraživanju periodičke građe istarskog područja *Pučkog prijatelja* i *Naše sloge* te časopisa *Na domaćem ognjištu* koji je izlazio na zagrebačkom području u istraživanom razdoblju. U ovom razdoblju dolazi do promjene društvene uloge žena uzrokovane modernizacijskim i industrijalizacijskim procesima odnosno transformacijom u građansko društvo. Društvena uloga žena na prijelazu stoljeća još uvijek je dominantno definirana unutar tradicionalnih patrijarhalnih vrijednosti što se razvojem građanskog društva u Banskoj Hrvatskoj kao i u Istri, postupno mijenja. Kraj 19. i početak 20. stoljeća razdoblje je kada se šire obrazovne mogućnosti žena, one ulaze na tržište rada te u javni život gdje djeluju preko različitih udruga. Promjena društvene uloge žena brža je i sveobuhvatnija na području Banske Hrvatske nego na istarskom području. U Banskoj Hrvatskoj postoje šire obrazovne mogućnosti kao i mogućnosti uključivanja žena u javni život putem različitih dobrotvornih udruga, a i više mogućnosti za zaposlenje što omogućava bržu promjenu društvene uloge žene nego na istarskom području.

Ključne riječi: istarska žena, žena Banske Hrvatske, društvena uloga, položaj u obitelji, obrazovne mogućnosti, tržište rada, javno djelovanje

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POLOŽAJ ŽENE U DRUŠTVU BANSKE HRVATSKE KRAJA 19. I POČETKA 20. STOLJEĆA	3
2.1. Modernizacijski procesi, građansko društvo i redefiniranje rodni uloga u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji	4
2.2. Položaj žena Banske Hrvatske u obitelji	9
2.3. Obrazovanje žena	13
2.4. Ulazak žena na tržište rada	21
2.5. Javno i političko djelovanje žena u Banskoj Hrvatskoj	25
3. POLOŽAJ ŽENE U ISTARSKOM DRUŠTVU KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA	29
3.1. „Dobra gospodarica“ – uloga istarske žene u obitelji	32
3.2. Istarska žena i obrazovanje	43
3.3. Istarska žena i rad	50
3.4. Javno i političko djelovanje istarskih žena	57
4. KOMPARATIVNA ANALIZA POLOŽAJA ŽENA U KRALJEVINI HRVATSKOJ I SLAVENIJI TE NA PODRUČJU ISTRE	62
5. ZAKLJUČAK	67
6. LITERATURA	69
6.1. Primarni izvori	69
6.2. Sekundarna literatura	71
7. PRILOZI	77

1. UVOD

Žene su tijekom povijesti često bile marginalizirana skupina. Izuzev nekih istaknutih žena, većina u društvu i povijesti nije ostala zapamćena u jednakom broju kao muškarci. Ovim radom se među ostalim pokušava spoznati koje su mjesto imale žene na području Istre i Kvarnerskih otoka koji su činili administrativnu jedinicu, Markgrofoviju Istru, unutar područja Austrijskog primorja u vremenskom periodu kraja 19. i početka 20. stoljeća. Dok su Istra i Dalmacija bile pod austrijskom upravom, Banska Hrvatska ugarskom dijelu Monarhije. Jedan od istraživačkih ciljeva rada jest usporediti povijest žena Istre s ostalim dijelovima današnje Republike Hrvatske, primarno s područjem nekadašnje Banske Hrvatske budući da su ta dva kraja u istraživanom razdoblju spadala pod dominaciju odvojenih upravnih područja Austrije i Ugarske, iako unutar jedne Monarhije. Na snazi su bili različiti zakoni i pravila te se i samo društvo koje je kroz povijest pripadalo različitim utjecajima, drugačije razvijalo. Posljednjih se nekoliko desetaka godina historiografija počela sve intenzivnije baviti poviješću žena što je dovelo do produkcije brojnih radova. U Hrvatskoj o razdoblju kraja 19. i početka 20. stoljeća radovi se uglavnom odnose na prostore Banske Hrvatske, a vrlo je malo radova vezano uz povijest žena istarskog područja. Kada se govori o ženama na području Banske Hrvatske u razdoblju Austro-Ugarske Monarhije, većina radova se osvrće na područje odgoja i obrazovanja te razlike između muškaraca i žena polaznika različitih obrazovnih ustanova.¹ Analizom članaka časopisa za žene *Domaće ognjište* koji je od početka 1900-ih izlazio u Zagrebu, nastojat će se utvrditi što je društvo očekivalo od žena toga vremena odnosno kakva im je društvena uloga pripisana. O istarskim ženama ovoga razdoblja radova ima razmjerno manje nego za područje Banske Hrvatske,² a među njima bih istaknula autora Darka Dukovskog s knjigama *Istra s'pod ponjave* gdje govori o pogledu na seksualnost i brak te promjenama razmišljanja od 19. do 21. stoljeća te *Svi svjetovi istarski ili još-ne-povijest*

1 Kao radove koji su dali veliki doprinos izučavanju povijesti žena na prijelazu iz 19. u 20. st. na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije istaknula bih slijedeće: Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku.; Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100.; Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141.

2 Kao radove koji su dali veliki doprinos izučavanju povijesti žena istarskog područja na prijelazu iz 19. u 20. st. istaknula bih slijedeće: Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula.; Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H.

Istre prve polovice XX. stoljeća u kojoj je autor nastojao obuhvatiti sve skupine istarskog društva i dati im značaj i prostor u povijesti, a među njima je posebno izdvojio mjesto za žene te dublje ulazi u tematiku žena pripadnica različitih društvenih skupina. Istarska se žena u dostupnoj literaturi kada se radi o prijelazu 19. u 20. stoljeće rijetko i šturo pojavljuje u nekoliko rečenica ili odlomaka. Ovaj rad nastoji osvijetliti jedan mali dio povijesti istarskih žena, istražiti koju su one ulogu imale u društvu, čime su se bavile i kako se i je li se uopće njihova uloga promijenila krajem 19. stoljeća pa sve do kraja Prvog svjetskog rata u odnosu na prethodna razdoblja. Neka od istraživačkih pitanja odnose se na to kako su procesi industrijalizacije i modernizacije mijenjali ulogu žena na prostoru Istre te odgovoriti na pitanje je li se njezina uloga u obitelji i društvu uopće promijenila tijekom ovog razdoblja u smjeru emancipacije. Na ova će se pitanja nastojati odgovoriti analizom dostupne literature i periodičke građe listova *Naša sloga* i *Pučki prijatelj*. Pri analizi uzet će se u obzir nekoliko čimbenika koje je i Darija Željko istaknula u svom radu, a koji definiraju položaj žene u društvu: stupanj razvoja tog društva, obiteljski položaj žene utemeljen na vrijednostima i temeljnim društvenim prioritetima, ženska sposobnost rađanja koja ju je u povijest svrstala u ulogu majke kao osobe koja se primarno treba skrbiti za odgoj djece, a tu su i čimbenici religijskog nasljeđa zajednice, tradicija i pravni poredak u državi kao i ekonomska situacija u društvu koja pozitivno ili negativno utječe na položaj žene na tržištu rada budući da je ekonomska samostalnost žena jedan od preduvjeta njezine samostalnosti u drugim sferama života.³

3 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 24.

4 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 23.

5 Isto.

2. POLOŽAJ ŽENE U DRUŠTVU BANSKE HRVATSKE KRAJA 19. I POČETKA 20. STOLJEĆA

U ovom će se poglavlju iznijeti analiza literature i članaka u časopisu *Domaće ognjište* te utvrditi društvena uloga namijenjena ženama na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Ovo je poglavlje razdijeljeno u manje cjeline određene na temelju proučavanih čimbenika koji definiraju položaj žena u društvu, a to su položaj unutar obitelji, utjecaj modernizacijskih procesa na redefiniranje uloge žena, zatim stupanj, kvaliteta i napredak obrazovanja namijenjenog ženama, uključenost žene na tržište rada te na koncu način i stupanj djelovanja žena toga vremena u javnosti i bavljenje politikom.

Povijesni položaj žena u obitelji i društvu može biti gledan kroz prizmu odnosa objekta i subjekta pri čemu su muškarci subjekti društvenih odnosa, a na žene se može gledati kao na objekte „bilo muževljeve (pre)vlasti, bilo da su bile nadahnuća za nebrojena književna, glazbena i slikarska umjetnička ostvarenja“⁴⁴ pri čemu je njihova uloga u nastanku civilizacije, podređena muškarcu, svedena na ulogu domaćice i majke. Građanske revolucije u 19. stoljeću te pojava sufražetskog pokreta označile su početak borbe žena za ulogu van privatnosti doma što je tada bilo isključivo muško pravo.⁵ Ženama nije pripisivana samostalna uloga, već je ona uvijek promatrana u odnosu na muškarca bilo da se radi o njenoj ulozi kroz djetinjstvo naspram oca koji je odlučivao o njenoj budućnosti, ili po udaji naspram supruga. Tekovine građanskih revolucija, stvaranje građanskog društva, industrijalizacija i modernizacija utjecali su na promjenu uloge žena u društvu te općenito na percepciju žena, a brzina promjene ovisila je o brzini kojom su se ostale modernizacijske tekovine širile na određenom području.

2.1. Modernizacijski procesi, građansko društvo i redefiniranje rodni uloga u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji

Položaj žene u tadašnjoj Hrvatskoj nije se bitno razlikovao od onoga u svijetu, njezina su građanska prava ograničena te definirana u odnosu na muškarca, prava na obrazovanje svedena su na minimum, a politička prava „hrvatska žena“ gotovo da nije niti imala.⁶ Položaj žene u 19. stoljeću determiniran je uvriježenim rodnim odnosima u kojima su žene podčinjene muškarcima što se u europskim krugovima počelo mijenjati te se sve više povlači pitanje ženske emancipacije, dok se ovaj trend uočava i u Hrvatskoj, ali se razvija znatno sporije.⁷ Odlučujuća preobrazba u građansko industrijsko društvo započela je na hrvatskim prostorima tek sredinom devedesetih godina 19. stoljeća i to zahvaljujući prvenstveno pritoku stranog kapitala.⁸ U ovakvoj društvenoj situaciji počinje i razvoj ženskog pokreta odnosno razvijaju se ideje redefiniranja položaja žene kojima se pak suprotstavljao tradicionalni patrijarhalni društveni poredak.⁹ Gotovo sve novine koje se u ovom periodu bave ženskim pitanjem, kada se radi o ulozi i položaju žene u društvu, suglasne su kako je osnovni cilj odgoja žene da ona bude dobra majka, supruga i domaćica te rodoljub.¹⁰ Ograjšek je savjete iz novina o odgoju djevojaka sažela na to da se odgoj i obrazovanje trebaju usmjeriti na emocionalni i moralni odgoj, učenje o kućanskim poslovima i ručnom radu, a pritom teoretsko znanje svesti na minimum.¹¹ Hrvatske su zemlje zahvaćane valom modernizacije u razdoblju banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.).¹² Međutim, hrvatsku modernizaciju ne možemo usporediti s modernizacijom zapadnoeuropskog tipa budući da je ona provedena u neliberalnom i

6 Ograjšek, I. (2004). Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća. *Radovi*, 34-35-36 (1), 89-100. Str. 90.

7 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 81.

8 Ograjšek, I. (2004). Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća. *Radovi*, 34-35-36 (1), 89-100. Str. 90.

9 Isto.

10 Isto, str. 91.

11 Stav je autorica iznijela na temelju novinskih članaka: *Narodne novine*: „Još jedna o ženskom uzgoju“, 1889., br. 147; Jelka „I opet o ženskom uzgoju“, 1889., br. 169.; *Obzor*: „Ženski licej“, 1892., br. 210.; *Hrvatska*: „Ženski licej“, 1892., br. 210.; *Katolički list*: „Licejum ili učilište“, 1892., br. 25., 193-199; *Napredak*: „Uzgojivanje žena“, 1873., br. 28, 427-433 te br. 29. 449-452. Prema: Ograjšek, I. (2004). Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća. *Radovi*, 34-35-36 (1), 89-100. Str. 91.

12 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 77.

gospodarski nerazvijenom društvu stoga bi za hrvatsku modernizaciju bilo bolje koristiti termin „konzervativna modernizacija“ koju obilježava umjerenost, kompromisnost i sklonost tradicionalizmu.¹³ Iako su još uvijek bile jake tradicionalne patrijarhalne vrijednosti u društvu, novi je normativni sustav građanskog društva tražio i svoju novu „pravu“ ženu.¹⁴ Druga polovica 19. stoljeća je u Hrvatskoj otvorila nove mogućnosti izbora zanimanja za muškarce i žene unatoč zaostatku za razvijenim dijelovima Europe u koje su pristigle inovacije postignute industrijskom revolucijom.¹⁵ Žene su u Hrvatskoj od početka razvoja modernog građanskog društva i tržišne ekonomije, počele utirati put značajnijoj participaciji u radnoj snazi.¹⁶ Unatoč modernizacijskim procesima koji su bili u tijeku u 19. i početkom 20. stoljeća, društvo je zadržalo tradicionalnu podjelu muških i ženskih uloga odnosno kontinuitet dominacije patrijarhalnih vrijednosti i položaja muškarca u društvu.¹⁷ Razlike između muškog i ženskog spola isticane su kao prirodno stanje što se pak odrazilo u svim segmentima života. Na temelju istaknutih razlika u tjelesnim karakteristikama konstruirani su spolni identiteti koji se prikazuju kao biološka datost što se može vidjeti među ostalim u različitosti muškog i ženskog obrazovanja, položaju žene i ženske djece u obitelji te statusu žena i djevojaka u društvenom životu.¹⁸ Župan ističe kako se s jedne strane može govoriti o kontinuitetu s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima gdje je zadržana dominacija muškarca, ali i o diskontinuitetu je su se spolne uloge redefinirale kako bi se uklopile u normativni sustav građanskog društva.¹⁹ U 19. stoljeću izvodila se binarna logika koja je reproducirala muškarčevu poziciju moći, a ženski se identitet izvodio iz muškog kao primarnog polazišta.²⁰ U patrijarhalnom građanskom društvu, uloga žene svedena je na privatnu sferu gdje je žena trebala podrediti svoje interese interesima supruga, a obitelj je bila njezin prirodan okoliš unutar kojega je jedino mogla postići svoju afirmaciju.²¹ Na muško-ženske razlike u društvu možemo gledati kao na razlike privatnog i javnog, dok je privatno bilo jedini ženski prostor djelovanja, u javnom životu građanskog društva, obitelj je zastupao muž pa su se na temelju toga konstruirale i poželjne spolne karakteristike kao što je muškarčeva odlučnost, a ženska

13 Isto.

14 Isto, str. 78.

15 Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 298.

16 Isto.

17 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 131.

18 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 23-24.

19 Isto, str. 25.

20 Isto.

21 Isto, str. 26.

skromnost.²² Muškarac je trebao biti odlučan u javnoj sferi života, osigurati si status i izboriti se da bude značajan, dok je pokorna žena u obitelji trebala obavljati svoju dužnost tiho i skromno pritom ne ističući svoje zasluge. Za tradicionalno patrijarhalno društvo karakteristična je moć najstarijeg muškarca koja se protezala nad ostalim članovima obitelji, i muškarcima i ženama (posebno istaknuto u seoskim obiteljskim zadrugama), dok se s druge strane u građanskom patrijarhalnom društvu, čija je osnova građanska obitelj, muškarčeva moć protezala uglavnom nad ženama.²³ Emancipacija žena ponajprije se na ovim prostorima odnosila na izjednačavanje prava u sferi javnog djelovanja, na jednake šanse za obrazovanje te jednake mogućnosti zaposlenja i plaće.²⁴ Od žena se očekivalo ponašanje primjereno njihovom društvenom položaju pa se tako od žena nižeg društvenog položaja očekivalo zaposlenje kako bi se osigurala egzistencija obitelji, dok se od žena višeg društvenog položaja očekivalo da budu primjeri dobre domaćice, supruge i majke te da na taj način pridonose statusu svojih muževa.²⁵ Kraj 19. stoljeća donio je određenu autonomiju ženama koje su od svojih salona stvorile polujavni prostor u kojem su „suvereno vladale“ na način da su određivale modele i pravila socijalizacije.²⁶ Žene pripadnice građanske elite postigle su velike promjene poput zadobivanja autoriteta u kući zapošljavajući posluhu i brinući se o njoj, vođenjem salona te sudjelovanjem u radu udruga, školovanjem i visokim obrazovanjem te praćenjem modnih trendova. Glavna je funkcija žene pripadnice viših društvenih slojeva bila politička promidžba svog supruga, pa se tako od nje očekivalo da u predizborno vrijeme obilazi utjecajne i bogate pojedince i svoje prijateljice te time prenose pojedinosti suprugove kampanje.²⁷ Žene su na taj način posredno utjecale na politiku prenoseći važne političke informacije.²⁸ Razne socijalne obaveze udaljile su žene od brige o djeci više nego u ranijim razdobljima te su ona bivala upućenija na dadilje, privatne i javne učitelje te posluhu.²⁹ Iako se razvojem građanskog društva radi pomak te se uloga žena postupno mijenja, u seoskim sredinama ona je ostala ista kao i u ranijem razdoblju. U Hrvatskoj je građansko društvo bilo tek u začetku kao i industrijalizacija koja je činila tek mali postotak ukupne privrede. Valja

22 Isto, str. 27.

23 Isto.

24 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 81.

25 Isto.

26 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 134.

27 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 85.

28 Isto.

29 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 135.

imati na umu da je Hrvatska u drugoj polovici 19. stoljeća još uvijek izrazito poljoprivredna zemlja pri čemu se gotovo 4/5 stanovništva bavi poljoprivredom.³⁰ Dobar dio seoskih obitelji još uvijek živi u *kućnim zadrugama* kao životnim, proizvodnim i vojničkim zajednicama, a koje se u pravilu sastoje od više generacijskih obitelji.³¹ Kućne su zadruge formirane po muškoj liniji te su posjed mogli naslijediti samo muški potomci i u pravilu se nije mogao dijeliti kako bi se spriječilo umanjivanje posjeda.³² Ženska djeca su svoj dio nasljeđa dobivala prilikom udaje tj. dobivala su miraz koji su nosila sa sobom u novu obitelj.³³ Društveni su poslovi bili strogo odijeljeni na muške i ženske, a „sramota je bilo vidjeti ženu bez posla“ odnosno za ženu nije bilo predviđeno pravo na slobodno vrijeme (posebno na selu), već se od njih očekivalo da uvijek nešto „korisno“ rade (primjerice ručni rad).³⁴ Jedna od zadaća spolne politike građanskog društva temeljila se i na proizvodnji znanja o spolnim karakteristikama kao što su tjelesne i psihičke razlike između muškaraca i žena na temelju kojih se gradio ženski identitet.³⁵ Tijekom cijele druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća prisutan je negativna stav muških znanstvenika, liječnika, pedagoga i psihologa o ženskim misaonim sposobnostima. Svoje su stavove o ograničenjima ženskog bavljenja znanošću i filozofijom, muški su znanstvenici branili tezama o slabijim intelektualnim sposobnostima žene, a iza čega je zapravo stajao građanski patrijarhalni normativni sustav koji je u mreži moći ženi pokušavao oduzeti mogućnost javnog djelovanja i bavljenja intelektualnim zanimanjima te njezinu ulogu zadržati u privatnosti doma.³⁶ Prema brojnim pedagogima ženske su karakteristike trebale biti prostodušnost, šutljivost i pokornost što se smatralo prirodnim ženskim obilježjima, dok je žena kao „posjednica znanja“ smatrana neprirodnom pojavom odnosno da je to zapravo negacija ženstvenosti.³⁷

Odijevanje gradskog stanovništva oblikovala je moda koja je dolazila iz većih kulturnih i političkih središta koja je pak diktirala opći stil odijevanja s brzim promjenama, dok se odjeća seljaka temeljila na tradiciji i sporo mijenjala.³⁸ Modernizacijom društva došlo je i do promjene u modnom izričaju žena koje su sa zakašnjenjem kopirale bečku i parišku modu, a

30 Munjiza, E. (2012). Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom školstvu druge polovine XIX. Stoljeća. *Napredak*, 153(2). Str. 281.

31 Isto.

32 Isto.

33 Isto.

34 Isto.

35 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 40.

36 Isto, str. 43.

37 Isto.

38 Muraj, A. Svakodnevni život u 19. stoljeću. U: Švoger, V. & Turkalj, J. (ur.) (2016) *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*. Zagreb, Matica hrvatska.

najrecentniji su modni trendovi bili osobito zastupljeni među Zagrepčankama pa su tako osamdesetih godina bili često zastupljeni engleski kostimi sa dugim suknjama bež ili sive boje te kragnice visoko uzdignute.³⁹ Početkom 20. stoljeća u vrijeme jačanja borbe za ravnopravnost žena, prvo glasa i zapošljavanje, dolazi i do promjene modnog ukusa i nastaju prve naznake suvremenog odijevanja u skladu sa zahtjevima za pojednostavljivanjem i praktičnošću.⁴⁰ Početkom 20. stoljeća žene su sve više počele prihvaćati i odjevne predmete koje su inače nosili muškarci pa su se tako u Zagrebu od 1911. mogle kupiti i ženske hlače.⁴¹

*Slika 1: Zagrepčanke u reformiranoj odjeći, 1913.*⁴²

39 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 86.

40 Moda. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 1. 2021., dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41446>.

41 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 85.

42 Moda. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 1. 2021., dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41446>.

2.2. Položaj žena Banske Hrvatske u obitelji

Položaj i uloga žena velikim su dijelom u 19. stoljeću bile regulirane bračnim statusom i odnosima u braku stoga je važno razmotriti norme kojima je institucija braka određena u društvu, a time i percepciju položaja žene i muškarca u istome. U Austro-Ugarskoj Monarhiji vladala je mješovitost pravnih propisa s obzirom na ingerenciju u administrativnim područjima, pa su se tako i odredbe koje su se odnosile na ženidbeno pravo razlikovale. Jedan od ključnih pravnih akata koji predstavlja pokušaj sekularizacije ženidbenog prava jest *Opći građanski zakonik* koji predstavlja kodifikaciju građanskog prava, a od 1811. najprije je uveden u austrijske nasljedne zemlje, a kasnije i u ostale dijelove Monarhije.⁴³ Carskim je patentom od 29. studenoga 1852. *Opći građanski zakonik*, koji je od ranije vrijedio u austrijskom dijelu Monarhije, proglašen u Kraljevinama Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, vojvodini srpskoj i tamiškom Banatu, a regulirao je među ostalim valjano sklapanje braka, raspravljanje o nezakonitosti braka, pitanje rastave od stola i postelje, međutim to se nije protezalo na pripadnike rimokatoličke, grkokatoličke i pravoslavne vjere u Banskoj Hrvatskoj za koje su i dalje vrijedili konfesionalni zakoni.⁴⁴ Dakle, osim austrijskog prava, na području Banske Hrvatske bilo je u primjeni i pravo vjerske zajednice kojoj su pripadali bračni drugovi, dok je građanski brak postao obvezan tek 1946., dugo nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije.⁴⁵ Svrha braka je u prvom redu bilo zasnivanje obitelji, donošenje na svijet potomstva i njegov odgoj.⁴⁶ Kako bi se uredili odnosi između Crkve i Monarhije, sklopljen je Konkordat Carevine i Svete stolice koji je stupio na snagu carskim patentom 1856. godine kada je uveden i *Zakon o brakovima katolika* i *Naputak za duhovne sudove u bračnim predmetima u carevini Austriji*.⁴⁷ Konkordat je državna vlast ukinula 1870., no on je kao crkveni zakon ostao na snazi za pripadnike katoličke vjere jer ga papa nije ukinuo.⁴⁸ *Naputak za duhovne sudove u bračnim predmetima* ostao je na snazi u Banskoj Hrvatskoj tijekom

43 Opći građanski zakonik. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 10. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45220>>.

44 Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatica Christiana periodica*, 29(56), 77-104. Str. 78.

45 Ribić, K. (2019). *Bračno pravo Kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju*. Diplomski rad. Pravni fakultet u Osijeku. Str. 31.

46 Isto.

47 Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatica Christiana periodica*, 29(56), 77-104. Str. 78.

48 Isto.

cijelog razdoblja postojanja Austro-Ugarske Monarhije.⁴⁹ Na području sjeverozapadne Hrvatske i Slavonije na snazi je kanonsko pravo s institucijom konfesionalnog prava pri čemu je brak bio pod ingerencijom crkvenih katoličkih i pravoslavnih sudova, a samo su građansko-pravne posljedice braka rješavane na građanskim sudovima.⁵⁰ U Međimurju, Vojvodini i Rijeci vrijedio je ugarski Građanski zakonik iz 1894. s institucijom obaveznog građanskog braka koji je pak propisivao obvezu civilnog braka prije sklapanja braka u crkvi, a eliminirao je sve zapreke za sklapanje i razrješenje braka odnosno dopuštao je rastavu i pripadnicima katoličke vjere u nekim slučajevima.⁵¹ U Banskoj Hrvatskoj uređenje bračnog prava bilo je konzervativnije nego austrijsko, sve do Drugog svjetskog rata primjenjivalo se konfesionalno pravo vjerske zajednice kojoj su pripadali bračni drugovi što je za katolike značilo nadležnost eklezijastičkih sudova u bračnim pitanjima i nerazrješivost braka.⁵² Brak je bio monogaman i nerazrješiv te je njegovo bitno obilježje bilo sakramentalno svojstvo, a mogli su ga sklopiti oni koji nisu imali crkvene ni građanske zapreke.⁵³ Prema rimokatoličkim pravilima rastava nije bila dopuštena, izuzev takozvane rastave od stola i postelje koja je dopuštala supružnicima odvojen život, ali bez mogućnosti sklapanja novog braka, dok su pravoslavna i protestantska vjera ipak dozvoljavale rastavu.⁵⁴ Neodobravanje službene rastave prema kanonskom pravu, dovelo je do toga da su mnogi parovi živjeli u konkubinatu te stoga imali nezakonitu djecu.⁵⁵ Ova je situacija stavila ženu koja je živjela u izvanbračnoj zajednici u posebno težak položaj i to posebno u ruralnim sredinama gdje su one i njihova djeca bili podložni izrugivanju, optužbama i napadima mještana i lokalnog župnika.⁵⁶

Prethodni nam odlomci ukratko iznose načine regulacije institucije braka u Banskoj Hrvatskoj, odnosno uređenje braka „izvana“, a u narednim ćemo odlomcima promotriti odnose unutar bračne zajednice i cjelokupne obitelji, odnose muža i žene, žene i djece te ženina prava i dužnosti u obiteljskoj zajednici. Obitelj i brak činili su za ženu jedino područje na kojem se ona u razdoblju 19. stoljeća i ranije mogla afirmirati. Što je za kraj 19. i početak 20. stoljeća značila sintagma „dobra žena“, koje su to osobine poželjne žene za ovo razdoblje?

49 Isto, str. 79.

50 Isto, str. 100.

51 Isto.

52 Uzelac, A. (1999). Od liberalizma do katolicizma: neki aspekti pravnih odnosa između crkve i države u Republici Hrvatskoj–novo pravno uređenje braka. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 49(3-4), 341-374. Str. 351.

53 Ribić, K. (2019). *Bračno pravo Kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju*. Diplomski rad. Pravni fakultet u Osijeku. Str. 31.

54 Isto.

55 Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatica Christiana periodica*, 29(56), 77-104. Str. 92.

56 Isto, str. 93.

Uz dostupnu sekundarnu literaturu, za analizu načina definiranja „dobre žene“ poslužit ću se prvim hrvatskim časopisom namijenjenom ženama, *Na domaćem ognjištu/Domaće ognjište*.⁵⁷ Društvena uloga zadana ženama krajem 19. i početkom 20. stoljeća je uloga supruge, majke i kućanice, dakle obiteljska uloga smještena u sferu privatnoga. Iako se počela shvaćati važnost ženskog obrazovanja, ono se oblikuje u funkciji osposobljavanja žene za bolje ostvarivanje uloge unutar obitelji prema tradicionalnom patrijarhalnom okruženju. U patrijarhalnom građanskom društvu žena nije imala gotovo nikakvu mogućnost izgraditi vlastitu individualnost, identitetski je podređena suprugu što se očituje i u preuzimanju njegova prezimena prilikom stupanja u brak, a i njezin je socijalni status definiran najprije na temelju zanimanja njihovih očeva, a kasnije muževa.⁵⁸ Žena je svoj identitet u obitelji gradila prvo kao supruga, a zatim i kao majka što je bila njena ključna zadaća.⁵⁹ Tek se postavši majkom žena u potpunosti ostvarila, ispunila je svoju životnu ulogu. Sam naziv prvog časopisa namijenjenog ženama koji je izlazio u Zagrebu od 1900. godine, *Domaće ognjište*, sugerira ženama koja je njihova domena, oko čega bi se trebao vrtjeti svijet jedne žene. Žena je predstavljena kao čuvarica topline doma, a dom je prema mišljenju autora u časopisu mjesto gdje se od davnina rađa iskra znanja, nove ideje i dogovori: „*I tu se domari sastajali, ne samo da se griju, da se hrane i oda zla brane, već se tu prvom stale izmjenjivati probudjele misli, priopćivalo se o onom, što je koji prekodan uradio, i dogovaralo se, što će se raditi sutra, kad ružičini prsti zore otvaraju istočna vrata. To prvo svijesno htijenje prvo je svjetlo iz one ognjene žari, početak je prosvjete.*“⁶⁰ Vatra predstavlja toplinu doma, ali i napredak obitelji, napredak koji se dalje širi. Uz ognjište se ljudi okupljaju, razgovaraju, uče, a žena je dio te vatre za znanjem. U prvom broju iznose svoju namjeru: „*Dakle hrvatskoj je majci namijenjen ovaj list ponapose. U njenim rukama leži sva naša budućnost. Ona nam odgaja pomladak, taj cvijet naroda našega uzdanicu sinove i kćeri...*“⁶¹ te urednice pozivaju čitateljice na slijedeće: „*Pomozite nam dakle, hrvatske majke, i vi roda službenice, djeci učiteljice i rasadnice znanja i kreposti u našem nastojanju, da udruženim snagama odgajamo narodu valjan pomladak.*

57 Riječ je o prvom ženskom i obiteljskom časopisu u Hrvatskoj. Prvi je puta objavljen u rujnu 1900. godine pod nazivom *Na domaćem ognjištu*, a od drugog godišta izlazi pod naslovom *Domaće ognjište*. Prve urednice ovog časopisa bile su učiteljice, Marija Jambrišak i Jagoda Truhelka, a kasnije urednice bile su Milka Pogačić, Zdenka Marković te Zora Vernić. Izdavač časopisa bio je Hrvatski pedagoško-književni zbor, a od četvrtog godišta nadalje ga izdaje Udruga učiteljica. List je donosio stručne priloge, zanimljivosti iz prosvjetnog i kulturnog života te književne priloge s naglaskom na tzv. ženske teme. List je izlazio do 1914. godine. Feminizam uz Ognjište. *Blog hrvatskoga školskog muzeja*. Pristupljeno 31.10.2020., dostupno na <https://blog.hsmuzej.hr/2020/06/23/feminizam-uz-ognjiste/>.

58 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 35.

59 Isto, str. 29.

60 „*Što hoćemo i želimo!*“, *Na domaćem ognjištu*, rujna 1900., br.1., str. 2.

61 Isto.

Dom usađuje čvrste klice dobra, a škola će tu klicu razvijati,...“.⁶² Upravo je uloga majke da odgaja i brine za djecu u obitelji, ona je ta koja ih vodi, koja im usađuje prvu klicu znanja na kojoj škola dalje gradi. Časopis se obraća „hrvatskoj majci“ u čemu se vidi nacionalna orijentiranost, a i dalje navodi kako je žena ta koja prva uči djecu, smješta ju u njenu zadatu ulogu majke koja odgaja, a narodu su potrebna obrazovana i dobro odgojena djeca. Ne pozivaju na direktnu ženinu ulogu da ona mijenja svijet, već je ženina mogućnost utjecaja izvan obitelji tek preko njezine djece. Žena djeluje na društvo preko svoje djece, dobrim odgojem. U obitelji se polaže temelj budućeg razvoja djece, temelj ako se tako može reći „dobrog čovjeka“ pa se tako Marija Jambrišak obraća hrvatskim majkama: „*Ti polažeš temelj uzgoju, škola na tom temelju dalje gradi, a život tek usavršuje i dograđuje.*“.⁶³ Kao što je već rečeno, položaj žene je podređen, ona je najprije podređena unutar obitelji ocu, a zatim suprugu nakon udaje. O statusu ženske djece u obitelji te odnosu prema ocu govori slijedeći citat: „*Jedva što se otac pokaže na kućnom pragu, već mu kćerka nosi kućnu kapu, papuče, novine; ona pomaže majci u kući, uslužna je služavci kod spremanja, u opće rado se razgleda po kući.*“.⁶⁴ Otac je došao kući, žene mu trebaju stajati na usluzi. On je došao s napornog rada te se ovdje vidi po tome što mu nose novine da njegov rad prestaje, on će čitati novine, a na ženama je da obavljaju kućanske poslove. Briga o bolesnima i nemoćnima odnosno njegovanje u svim oblicima je obaveza žene, ali je to od djetinjstva u njenoj prirodi.⁶⁵ Od djevojčice se od malih nogu očekuje da uči o kućanskim poslovima, da zajedno s majkom i služavkama pomaže u održavanju kućanstva i da preuzme brigu o bolesnima gdje do izražaja dolazi nježna strana za koju se smatralo da je imaju samo žene.

62 Isto.

63 M. J.: „*Riječ hrvatskoj majci.*“, *Na domaćem ognjištu*, rujan 1900., br. 1., str. 4.

64 „*Ženski život od dječije dobi do vlastitoga ognjišta.*“, *Na domaćem ognjištu*, listopad 1900., br. 2., str. 1.

65 Isto.

2.3. Obrazovanje žena

Nastankom građanskog društva ukidaju se stroge klasne barijere te općenito raste važnost obrazovanja na način da ono postaje preduvjet napredovanja, stjecanja poželjnog društvenog statusa i osposobljava za život u zajednici.⁶⁶ U novim okolnostima preispituje se dosadašnji odgojno-obrazovni sustav, a u sklopu njega i obrazovanje žena. Borba za pravo žena na obrazovanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji odvijala se u sklopu širih aktualnih promjena školskog sustava kada Crkva gubi nadzor nad obrazovanjem u korist države, a školski sustav ulazi u program liberalnih reformi koje su sedamdesetih godina 19. stoljeća u vrijeme bana Mažuranića, zahvatile i Hrvatsku.⁶⁷

Prvi hrvatski školski zakoni doneseni su sedamdesetih godina 19. stoljeća, a nastavili su s modelima prijašnjih razdoblja odnosno diferencirano-reduciranim modelom obrazovanja djevojčica pri čemu je kod njih smanjen obujam obrazovanja iz područja obrazovnih predmeta, a pojačano osposobljavanje iz praktičnih predmeta.⁶⁸ Mažuranićeva školska reforma dovela je do revolucije u zakonskoj regulativi u smislu prevladavanja razlika u obrazovanju djece seoskih i gradskih sredina, a isto tako i u pogledu obrazovanja djevojčica kao i položaja učiteljica u novom odgojno-obrazovnom sustavu.⁶⁹ Reforma je provedena na način da su pučke četverogodišnje škole postale obavezne bez obzira na mjesto življenja (selo ili grad), bez obzira na vjersko opredjeljenje i na spol djece te se učiteljice izjednačavaju u svim pravima, među ostalim i po plaći, s muškim kolegama.⁷⁰ Mažuranićeve su reforme bile prvi pokušaji prevladavanja rodne nejednakosti u sklopu pokušaja da se omogući bolja kvaliteta obrazovanja žena kao i razvije njihova svijest o tome da imaju ravnopravnu ulogu u kreiranju društvenog života.⁷¹

66 Ograjšek Gorenjak, I. (2004) On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje"- pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. U: Feldman, A. (ur.) *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" : Ženska infoteka, str. 157-180. Str. 157.

67 Isto, str. 161.

68 Munjiza, E. (2012). Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom Školstvu druge polovine XIX. Stoljeća. *Napredak*, 153(2). Str. 283.

69 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...": Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 78.

70 Isto.

71 Isto, str. 79.

Obrazovanje djevojčica u temeljilo se na biološkim razlikama između žena i muškaraca koje su interpretirane na način da podupiru postojanje društvene moći muškaraca nad ženama.⁷² Na temelju bioloških karakteristika, kao na primjer uvjerenja da žene imaju manji mozak, ustrojeno je različito obrazovanje za muškarce i žene što je dovelo do toga da se do posljednjeg desetljeća 19. stoljeća većina djevojaka mogla školovati jedino u nižim pučkim školama.⁷³ Prirodne razlike definirane u to vrijeme između dječaka i djevojčica kao i društvena očekivanja prema spolu daju opravdanje za poseban odgoj dječaka i djevojčica pri čemu položaj žene nije ravnopravan muškarcu, a što se u stručnim raspravama često opravdava manjim intelektualnim sposobnostima žene.⁷⁴ Mogućnosti i način obrazovanja razlikovali su se s obzirom na to odvijala li se na selu ili u gradu.⁷⁵ Dok je u višim građanskim slojevima odgoj prepušten guvernantama i privatnim učiteljima, u srednjem građanskom društvu njime se bavi sama obitelj, a u seoskim obiteljima koje su cijeli dan zauzete radom na svom imanju, djeca su prepuštena sama sebi te se ranije uključuju u rad.⁷⁶ U seoskim obiteljima se nisko valorizira škola i obrazovanje, a veći je naglasak na praktičnim vještinama koje se stječu radom na gospodarstvu. Često je kod njih prisutan stav da djevojčicama nije potrebna škola te je doživljavaju kao gubitak vremena.⁷⁷ Krajem stoljeća se uslijed zahtjeva za ženskim pravima u svijetu, javlja stav kako je i ženama potrebno obrazovanje, budući da one bez njega ne mogu kvalitetno obavljati one obiteljske funkcije koje im društvo postavlja kao suprugama, majkama i kućanicama.⁷⁸ Tako u časopisu *Na domaćem ognjištu* autorica iznosi kako je odgovarajuće obrazovanje važno za skladan bračni život kako bi žena bila potpora svome suprugu: „Žena da bude vrijednom i dostojnom drugaricom mužu svomu, treba da bude i primjereno obrazovana. (...) Kako može žena neuka i neobrazovana razumjeti uzvišene težnje muževe?“⁷⁹ Počinju se javljati stavovi da više obrazovanje treba biti dostupno i djevojčicama iako još uvijek dobrim dijelom u funkciji praktičnog osposobljavanja za obiteljske potrebe budući da su majke istovremeno i učiteljice potrebno im je i odgovarajuće

72 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 44-45.

73 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 137-138.

74 Munjiza, E. (2012). Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom Školstvu druge polovine XIX. Stoljeća. *Napredak*, 153(2). Str. 286.

75 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 86.

76 Munjiza, E. (2012). Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom Školstvu druge polovine XIX. Stoljeća. *Napredak*, 153(2). Str. 287.

77 Isto.

78 Isto.

79 „Ženski svijet od dječije sobe do vlastitoga ognjišta.“, *Na domaćem ognjištu*, veljača 1901., br. 6., str. 138.

obrazovanje.⁸⁰ Krajem 19. stoljeća se pojedinci u društvu, poput Dragojle Jarnević počinju zalagati za jednaku dostupnost obrazovanja ženama i muškarcima.⁸¹ Jedan od primjera jest slijedeći: „*Majke, dajte kćerima svojim zvanje, da se mogu same u svijetu uzdržavati, pa tada ne će nastojati, da se pošto po to udaju i unesreće sebe, muža i djecu.*“⁸² Ovdje se vidi preokret u stavu da ženu netko treba uzdržavati. Žena se najprije treba pobrinuti sama za sebe odnosno biti sposobna osigurati si egzistenciju, što je u kontrastu s tendencijom obrazovanja za građanske slojeve u 19. stoljeću koji su ženu pripremali samo za tržište udaje. Članak ne govori o tome kako se žena ne treba udati, već kako će joj se povećati šanse za sretnu udaju i sretan brak ukoliko je obrazovana, a ako ne dođe do udaje moći će se pobrinuti za vlastitu egzistenciju.

Djevojčice su se prema propisima trebale školovati odvojeno od dječaka, međutim u seoskim sredinama to često zbog ekonomskih mogućnosti nije moglo provesti.⁸³ Veliki broj djevojaka nije redovito pohađao školu što se posebno odnosilo na ruralne sredine gdje su očevi u skladu s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima smatrali da ženskoj djeci nije potrebno obrazovanje.⁸⁴ Obrazovanje je bilo diferencirano s obzirom na spol što se očituje u nastavnim predmetima koji nisu bili jednaki za djevojčice i dječake. Žensku se djecu usmjeravalo na „tipično“ ženske poslove vezane uz kućanstvo: brigu o podizanju djece, kuhanje i pranje rublja, šivanje, pletenje i vezanje, a u odgoju su se njegovale odlike „dobrih“ žena u skladu s tadašnjim društvenim vrijednostima: pokornost, čednost, strpljivost, brižljivost, mirnoća pa tako primjerice dok su dječaci imali tjelovježbu, djevojčice su imale predmete poput ručnog rada i domaćinstva.⁸⁵

Od sredine 19. stoljeća može se pratiti trend otvaranja privatnih škola u Hrvatskoj koji je proizlazio iz nedostatne kvalitete javnih djevojačkih škola i to u skladu s trendom odgoja i obrazovanja djevojaka u drugim europskim zemljama.⁸⁶ Obrazovanje djevojaka u tim

80 Munjiza, E. (2012). Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom Školstvu druge polovine XIX. Stoljeća. *Napredak*, 153(2). Str. 288.

81 Isto.

82 „*Ženski svijet od dječije sobe do vlastitoga ognjišta.*“, *Na domaćem ognjištu*, veljača 1901., br. 6., str. 139.

83 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 31-32.

84 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 137-138.

85 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 138.

privatnim školama koncipirano je na način da ih učini što poželjnijima budućim muževima i osigura im bolji status u društvu, a sve u svrhu bolje i unosnije udaje odnosno da pogoduje „tržištu udaje“.⁸⁷ Središnje mjesto u životu djevojke iz građanskog društva imala je dobra udaja stoga je i obrazovanje koncipirano na način da je učini poželjnom udavačom.⁸⁸ Više djevojačke škole u prvoj su polovici 19. stoljeća bile uglavnom privatne ili samostanske, no u drugoj polovici 19. stoljeća zemaljske su vlasti sve više podupirale otvaranje javnih viših djevojačkih škola kako bi se smanjio utjecaj onih privatnih koje su nastavu provodile na njemačkom jeziku, no bez obzira na povećanje broja ženskih škola česti su primjeri školovanja ženske djece građanskih slojeva kod kuće ili izvan Hrvatske.⁸⁹ Djevojke viših slojeva se poučavalo stvarima koje će ih učiniti dobrim voditeljicama kućanstva, organiziranju zabava i ponašanju u društvenim krugovima kroz predmete poput francuskog jezika, sviranja klavira, plesa i salonskih društvenih manira.⁹⁰ Vjerska je naobrazba imala važno mjesto u nastavnom programu svih djevojačkih škola budući da je pobožnost trebala biti jedno od temeljnih obilježja svake dobre kućanice.⁹¹ Do 1880-ih godina djevojke u Hrvatskoj nisu mogle pohađati gimnazije i fakultete, a u posljednjem desetljeću 19. stoljeća su školske vlasti više djevojačke škole zamislile kao mjesto odgoja i obrazovanja „dobrih kućanica“.⁹² Tadašnji je obrazovni sustav u cijelosti obuhvaćao tek djevojke iz srednjih i viših građanskih slojeva koje su nakon pučkih škola pohađale više djevojačke škole, dok je većina djevojčica nakon završetka niže pučke škole prekidala svoje obrazovanje.⁹³ Obrazovno-odgojni sustav je formiran tako da reproducira s jedne strane obiteljski autoritet oca, a s druge strane državni autoritet vladara.⁹⁴ U obitelji je prema školskom učenju trebalo neupitno poštivati autoritet oca, a u školi školskih vlasti što je posredovalo poštivanju autoriteta bana i vladara.⁹⁵ Građanska obitelj bila je ključna jedinica društvenog poretka 19. stoljeća unutar koje su se proizvodili budućí odani građani te je ona trebala održavati strukturu čitavog

86 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 31.

87 Isto, str. 30.

88 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 134.

89 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 86.

90 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 32.

91 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 138.

92 Isto.

93 Isto.

94 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 26.

95 Isto.

društva, što znači da je svako dovođenje u pitanje autoriteta muškarca u obitelji dovodilo u pitanje i vladajući poredak.⁹⁶ Kako bi se očuvao trenutni poredak u društvu trebalo je osigurati poredak u obiteljskoj strukturi pa se tako žena trebala obrazovati samo u funkciji reprodukcije postojećih obiteljskih vrijednosti, dakle žensko je obrazovanje trebalo biti vezano uz obitelj i kućanstvo.⁹⁷ Preko obrazovnog sustava provodila se politika stvaranja rodničkih identiteta pri čemu se ženski identitet definirao preko uloge kućanice, supruge i majke koju krasi osobine stidljivosti, pokornosti, pobožnosti, radišnosti i blagosti.⁹⁸

U Zagrebu je tek 1868. godine otvorena prva *Viša djevojačka škola*. Cilj je građanskih viših pučkih škola bio usmjeravanje polaznika u onu gospodarsku granu koja je najraširenija na tom području, međutim, za žene je to uvijek značilo pripremu za ulogu majke i domaćice pri čemu se uz opće predmete podučavaju predmeti kao što je kuhanje, glačanje, kućanstvo itd.⁹⁹ Ovaj je tip obrazovanja žena naišao na kritike s jedne strane onih koji su isticali da se ovakvim školovanjem ne osigurava djevojkama znanje ili zanat koji bi im omogućio zaradu, a s druge strane kritike da je gradivo preteško te djevojke ne stižu pomagati u kući čime se gubi bit odgoja žena.¹⁰⁰ Posljednja kritika dovela je do toga da se 1883. smanjuje obim sati u *Višoj djevojačkoj školi*.¹⁰¹ Tijekom 19. stoljeća sve se više populariziraju stručne škole poput obrtničkih i trgovačkih pa tako u Hrvatskoj od 1876. djeluje primaljsko učilište, a 1879. je osnovana *Ženska šivaća i risarska škola* koja se u početku oslanja na *Višu djevojačku školu*, a od 1888. postaje samostalna te je 1892. preimenovana u *Zemaljsku žensku stručnu školu*.¹⁰² Ova se škola sastojala od tri odjela: za kućanstvo, za umjetnost i obrt te odjela za trgovinu uz pripralni dio koja će omogućiti kćerima činovnika, obrtnika, trgovaca i drugih, uz naobrazbu za buduću kućanicu i mogućnost da nauče sve što je potrebno da se mogu ako zatreba samostalno uzdržavati.¹⁰³ Svrha *Kraljevske zemaljske stručne škole* je osposobiti žene da se mogu samostalno uzdržavati te da ih se pripremi za praktični život u kući.¹⁰⁴ Uz *žensku stručnu školu*, 1892. se u Zagrebu odlukom ministra Izidora Kršnjavog otvara i *Privremeni*

96 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Bansknoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 28.

97 Isto, str. 29.

98 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Bansknoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 88.

99 Ograjšek Gorenjak, I. (2004) On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje"- pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. U: Feldman, A. (ur.) *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" : Ženska infoteka, str. 157-180. Str. 163.

100 Isto.

101 Isto.

102 Isto, str. 164.

103 „Što je Kr. zemaljska stručna škola?“, *Na domaćem ognjištu*, 1. studenog 1900., br. 3., str. 62.

104 Isto.

ženski licej koji je u osnovi bio sličan gimnazijama koje su polazili dječaci.¹⁰⁵ Otvaranjem ovih dviju škola smatralo se u javnosti da je ostvarena reforma koja je riješila pitanje ženskog obrazovanja i to tako da je *Ženski licej* zadovoljavao potrebe više građanske klase, a *Stručna škola* je zadovoljavala potrebe polaznica iz slojeva sitnog građanstva koje su se mogle na taj način obrazovati i za neke obrtničke djelatnosti.¹⁰⁶ Ove su dvije škole napravile iskorak u obrazovanju djevojaka koje se više ne smještaju samo u sferu domaćinstva, već ih i jedna i druga škola pripremaju i za samostalnost te sudjelovanje u javnoj sferi života.¹⁰⁷

*Slika 2: Tečaj vezanja u Ženskoj stručnoj školi u Zagrebu krajem 19. stoljeća*¹⁰⁸

Što se tiče obrazovanja učiteljica, po Mažuranićevu je Zakonu osnovana 1875. *Zemaljska ženska preparandija* gdje su se obrazovale žene koje će postati učiteljicama, a obrazovanje je podignuto na višu razinu budući da se dobivala potrebna razina znanstvenog i pedagoškog znanja.¹⁰⁹ Žene su se do tada mogle školovati za učiteljice jedino u ženskoj učiteljskoj školi

105 Ograjšek Gorenjak, I. (2004) On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje"- pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. U: Feldman, A. (ur.) *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" : Ženska infoteka, str. 157-180. Str. 166.

106 Isto, str. 172.

107 Isto.

108 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 85.

109 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...": Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 88.

Sestara milosrdnica u Zagrebu.¹¹⁰ Ova je škola ostala jedino crkveno uporište u odgoju mladeži i borili su se za zadržavanje prevlasti nad odgojem učiteljica te se između državne ženske škole i ove crkvene razvio sukob koji je trajao kroz gotovo desetljeće postojanja *Zemaljske ženske preparandije*.¹¹¹ Na koncu je *Zemaljska ženska preparandija* je ukinuta 1884. godine, a samostanska preparandija Sestara milosrdnica sv. Vinka Paulskog u Zagrebu dobila je pravo javnosti 1879. i tako bila jedina ženska *preparandija* u Hrvatskoj. Ukidanje *Zemaljske ženske preparandije* bilo je uvod u „Khuenov školski zakon“ od 1888. godine kojim su poništene liberalne reforme zakona iz Mažuranićeva vremena što se tiče položaja učiteljica.¹¹² Po tom su zakonu smanjena prava učiteljica, a jedan od primjera je i to što se udajom učiteljice smatralo da se ona dobrovoljno odrekla službe.¹¹³ Razlozi za uvođenje celibata učiteljica jesu da ako bi se udala, učiteljica više ne bi mogla obavljati svoje obaveze kao kućanica, supruga i majka niti jednako kvalitetno obavljati svoje učiteljske dužnosti.¹¹⁴ Zabrana udaje učiteljica potpuno je ukinuta tek 1918. godine.¹¹⁵ Kasnije se vidi daljnji pomak budući da je sve više ljudi počelo zalagati se za veća prava žena, a u funkciji očuvanja društva kao što je to govorio Stjepan Radić uoči i tijekom Prvog svjetskog rata kada se počeo zalagati da hrvatske žene steknu odgovarajuće obrazovanje jer će morati obavljati i one poslove koje su do sada radili samo muškarci.¹¹⁶ Što se tiče obrazovanja žena na prijelazu u 20. stoljeće, uočene su pozitivne promjene u hrvatskom društvu, posebno zahvaljujući Mažuranićevu *Zakonu* kojim se poboljšao položaj žena u obrazovanju, što je vidljivo naročito kod uređenja položaja učiteljica zatim ukidanjem razlika između gradskih i seoskih škola te povećanjem broja djevojčica koje su škole polazile.¹¹⁷ Međutim, budući da su u hrvatskom društvu toga vremena još uvijek vladali jaki tradicionalno-patrijarhalni odnosi koji su opravdanje za položaj žena nalazili u njezinim fizičkim i psihičkim osobinama (koje su se ženama u tadašnjoj znanstvenoj i stručnoj raspravi pripisivale), a na temelju kojih se umanjivala sposobnost žene za slobodu i obrazovanost, modernizacija školstva i kroz to emancipacija žena tek su bile djelomične u ovom razdoblju.¹¹⁸ Ženama je postupno olakšavan pristup

110 Ograjšek Gorenjak, I. (2004) On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje“- pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. U: Feldman, A. (ur.) *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" : Ženska infoteka, str. 157-180. Str. 165.

111 Isto, str. 165.-166.

112 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 88.

113 Isto.

114 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 87.

115 Isto.

116 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 80.

117 Isto, str. 98.

obrazovanju, a prvi put je studenticama omogućen upis na Mudroslovni fakultet Kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu kao izvanrednim studenticama od 1895. godine, a od 1901. godine njih se stavlja u ravnopravan status s muškim studentima.¹¹⁹ Ipak, obrazovanje, a posebno visoko obrazovanje toga doba bilo je preporučeno neudanim ženama srednjih i viših slojeva, a siromašniji su slojevi društva isključeni.¹²⁰ Žene će na području Hrvatske do Prvog svjetskog rata već raditi u brojnim zanimanjima, kao učiteljice, pedagoginje, umjetnice, gospodarstvenice, liječnice i publicistkinje uz mogućnost karijernog napredovanja.¹²¹

Obilježja obrazovanja žena u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kraja 19. i početka 20. stoljeća su rodna segregacija odnosno odvojene škole za dječake i djevojčice, različiti nastavni planovi i programi za dječake i djevojčice pri čemu su planovi za djevojčice usmjereni učenju znanja i vještina koje će ih učiniti vještijima u praktičnom radu kod kuće (vođenju kućanstva) te ona koja će ih učiniti poželjnima za udaju, nepostojanje jednakih mogućnosti nastavka obrazovanja kao za dječake i drugo. Tek krajem stoljeća razvijaju se ustanove i programi koji će omogućiti ženama stjecanje kvalifikacija koje će ih pripremiti i za određena stručna zvanja, a ne samo učiteljsko koje je do tada bilo dostupno. U periodu druge polovice 19. stoljeća i početka 20. stoljeća uvelike su s obzirom na prethodno razdoblje poboljšane obrazovne mogućnosti žena. U ovom razdoblju obrazovna emancipacija žena nije potpuna, ženu se i dalje stavlja u sferu kućanstva, ne mijenja se njezina uloga podložna suprugu, međutim uočavaju se sve češće rasprave o potrebi boljih obrazovnih mogućnosti za žene te njihova osposobljavanja za tržište rada. Žena se treba obrazovati kako bi bila bolja majka i domaćica, ali ukoliko tu svoju primarnu ulogu nije ostvarila ili dok je ne ostvari, žena bi trebala biti sposobna participirati u osiguranju vlastite egzistencije.

118 Isto.

119 Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 302.

120 Isto.

121 Iveljić, 2007; prema Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 302.

2.4. Ulazak žena na tržište rada

Muška se dominacija u društvu velikim dijelom temeljila na ekonomskoj ovisnosti žene budući da je muškarac raspolagao gotovo svom imovinom i prihodima, a veći dio žena srednjeg i višeg građanskog sloja nisu imale vlastitih prihoda.¹²² Ekonomske, političke, društvene i kulturne promjene krajem 19. i početkom 20. stoljeća otvaraju nove mogućnosti za žene, one se počinju zapošljivati u tvornicama iako se za tim povlače i pitanja eksploatacije ženskog rada, ruše se dotadašnja ograničenja postavljena financijskom ovisnošću o mužu ili ocu te žensko pitanje postaje dijelom aktualnih javnih debata toga vremena.¹²³

Žene srednjih i viših građanskih slojeva provodile su dio slobodnog vremena ispunjavajući obaveze nametnute socijalnim statusom kroz podupiranje raznih prosvjetnih, kulturnih i gospodarskih inicijativa i institucija te kroz dobrotvorni rad u kojem su dominantno sudjelovale pripadnice ženskog spola.¹²⁴ U takvim humanitarnim društvima predsjednice su gotovo uvijek bile supruge istaknutih muškaraca.¹²⁵ Dok su organizirane zabave i sudjelovanje u humanitarnom radu pomogli emancipaciji žena imućnijih slojeva, žene nižih slojeva zbog egzistencijalnih razloga počinju tražiti posao te se zapošljavaju kao pomoćne radnice, radnice u kemijskoj i tekstilnoj industriji, nasljeđuju zanimanje preminulog supruga (npr. krojačice), posluga u kućama imućnijih obitelji i slično.¹²⁶ Na taj način žene iz nižih društvenih slojeva na razvoj vlastite autonomije značajnije utječu zbog egzistencijalnih razloga.¹²⁷ Žene imućnijih građanskih slojeva svoju su emancipaciju počele ostvarivati izlaskom iz kućanstva kroz rad u dobrotvornim udrugama, ali su zauzele i važnije mjesto na društvenoj sceni kroz organiziranje zabava na kojima su prisustvovali svi važniji članovi društva. U počecima modernih izbora zanimanja, uključenost žena u tržište rada vidimo u skupini malih poduzetnika i obrtnika, u

122 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 134.

123 Ograjšek, I. (2004). Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća. *Radovi*, 34-35-36 (1), 89-100. Str. 89.

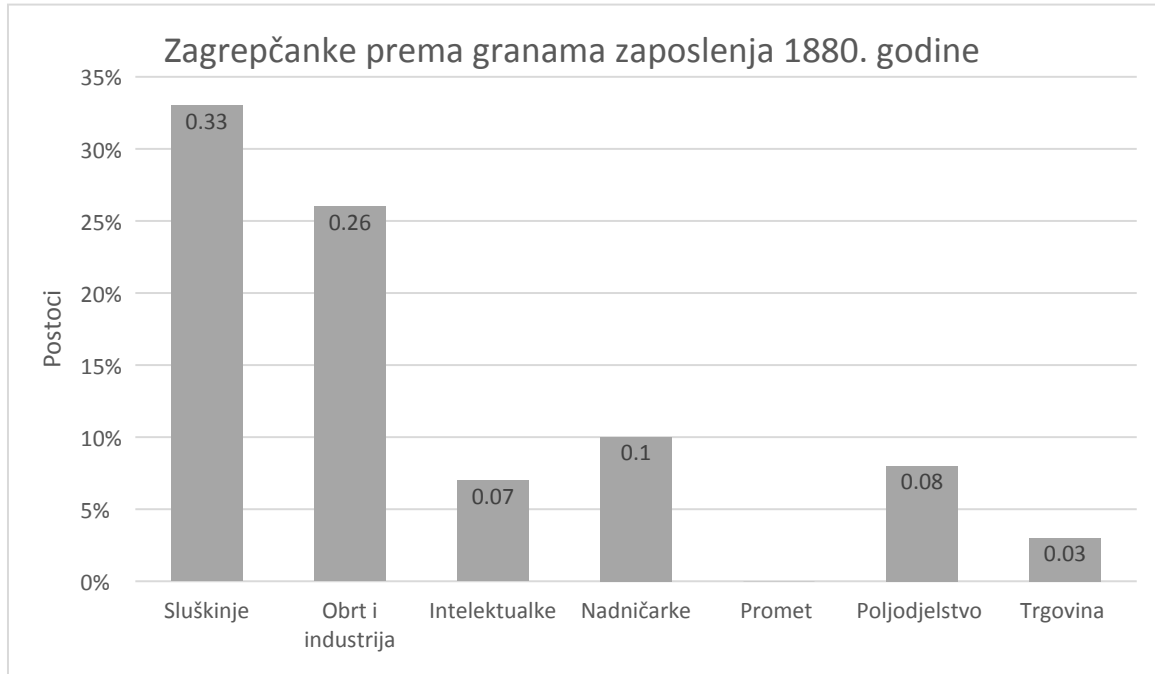
124 Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. Str. 134.

125 Isto.

126 Isto, str. 135.

127 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Bansknoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 83.

privatnom sektoru uglavnom kao pomoćna radna snaga te među zaposlenicima u javnom sektoru, ali i samozapošljavanjem u vidu sitnih obrta i trgovina.¹²⁸

Grafikon 1: Zagrepčanke prema granama zaposlenja 1880. godine¹²⁹

Razdoblje urbanizacije je u Hrvatskoj uz početak rastakanja tradicionalnih oblika življenja (na selu u velikim obiteljskim zadrugama) te ekonomske krize i nedostatak odgovarajućeg obrazovanja, prisilili su ženu na potragu za poslom van obiteljskog doma, ali uz male mogućnosti izbora zanimanja.¹³⁰ U ovim je društvenim uvjetima nastajao sve izraženiji problem ekonomski nezbrinutih žena iz osiromašenih seoskih obitelji koje su posao tražile kod imućnijih građana u često lošim radnim uvjetima.¹³¹ Problem sve većeg broja nezaposlenih žena iz ruralnih obitelji djelomično se rješava njihovim uključivanjem u industrijsku proizvodnju.¹³² Žene i djeca su bili zapošljavani u tvornicama budući da su činili

128 Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 299.

129 Iveljić, I. (2007). *Očevi i sinovi privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Leykam international, Zagreb. Str. 285-287., prema: Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 84.

130 Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 299.

131 Isto.

poželjnu radnu snagu koja je bila znatno slabije plaćena od muških zaposlenika za isti posao, oni su zamijenili skupu i ograničenu mušku radnu snagu.¹³³ Jednostavnije poslove u tvornicama je tako preuzela jeftinija ženska nekvalificirana radna snaga.¹³⁴ Međutim, iako su nadnice na radnim mjestima koja su zahtijevala određeni skup kompetencija bile više, za žene koje su te kompetencije odnosno kvalifikacije i imale, nadnice su i dalje bile niže u odnosu na one koje su primali muškarci.¹³⁵ Za rad u intelektualnim zvanjima poput onog učiteljica u osnovnim školama gdje su žene činile jednu trećinu svih učitelja, za svoj su nastavni rad bile slabije plaćene od muškaraca, a isto tako nisu mogle obavljati funkcije nadzornih tijela u školama.¹³⁶ Otvaranje tek malog dijela tržišta rada ženama omogućilo je da postanu neovisnije o svojim muževima čime su postajale zaslužne i za financijski doprinos u obitelji. Na rad žena se ne može gledati kao na modernu pojavu, prije industrijalizacije, većina je žena radila u vlastitoj obiteljskoj ekonomiji ili u tuđem domaćinstvu kao sluškinje.¹³⁷ U drugoj polovici 19. stoljeća žene se sve češće odlučuju na zaposlenje iako iz različitih razloga, žene iz viših slojeva to čine zbog intelektualnih i materijalnih razloga dok one iz nižih slojeva to čine iz egzistencijalnih razloga pri čemu uz posao vode brigu u obitelji, a nerijetko pomažu i suprugu u poslu.¹³⁸ Osamdesetih godina 19. stoljeća tradicionalni oblici ženskog rada u poljoprivredi i kućanstvima su počeli slabiti, a broj sluškinja se smanjivati.¹³⁹ Sve se više žena počelo zapošljavati u sektorima industrije, trgovine i transporta te je rastao broj kvalificiranih radnica.¹⁴⁰ Međutim, unatoč tome što se svijest društva o potrebi obrazovanja i zapošljavanja žena počela mijenjati, još uvijek se glavnom zadaćom žene smatrala uloga majke i supruge, a tek ako one tu ulogu ne uspiju ostvariti ili dok je ne ostvare, trebaju se zaposliti i to u društveno prihvatljive službe za neudate žene.¹⁴¹ Preporučena zanimanja za žene u *Narodnim novinama* iz 1892. su: guvernante, učiteljice, službenice u poštanskoj službi i drugo.¹⁴²

132 Isto, str. 300.

133 Isto.

134 Isto.

135 Isto.

136 Isto.

137 Nagy, M. (2016). Women in the economy of Croatia and Hungary from a European perspective at the turn of the 19th and 20th centuries. *Historijski zbornik*, 69 (2), 371-384. Str. 371.

138 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Bansknoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 84.

139 Nagy, M. (2016). Women in the economy of Croatia and Hungary from a European perspective at the turn of the 19th and 20th centuries. *Historijski zbornik*, 69 (2), 371-384. Str. 372.

140 Isto.

141 Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 301.

142 Isto.

Za žene građanskih i plemićkih obitelji rad je označavao čak iskorak u nemoralni javni život i gledan kao da je prekoračena „granica ženstva“, a i na selu se nije drugačije gledalo na ženski rad iako je ondje bila manje vidljiva stroga podjela na muške i ženske poslove.¹⁴³ Ipak se od većine hrvatskih žena toga vremena nije očekivalo da budu nezaposlene, velika većina njih je iz ekonomskih razloga bila primorana raditi i izvan kuće pri čemu se od njih nakon posla očekivalo da obavljaju i kućanske poslove.¹⁴⁴ Do kraja 19. stoljeća žene će ući na tržište rada od rada u industrijskim pogonima do zanimanja kao što su krojačice, trgovkinje, primalje, blagajnice, službenice u pošti i drugo.¹⁴⁵ Devedesetih godina 19. stoljeća uočavaju se sve glasnjiji zahtjevi za novom, modernom ženom građanskog društva, ali s druge strane jačaju niti koje ženu povezuju s tradicionalnim vrijednostima te i dalje čuvaju dominantnu poziciju muškarca.¹⁴⁶ Hrvatska je žena tako u hrvatskom građanskom društvu ostala simbolom starih normi časti i moralnosti, oličenje tradicionalnih vrijednosti i morala s jedne strane, a s druge neracionalnosti i praznovjernosti.¹⁴⁷ Tako je među ostalim i rad van kuće odnosno zapošljavanje ostalo domenom muškarca, a moralnost rada žene je dovedena u pitanje.¹⁴⁸

143 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 85.

144 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 32-33.

145 Isto, str. 34.

146 Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. Str. 83.

147 Isto, str. 84.

148 Isto, str. 85.

2.5. Javno i političko djelovanje žena u Banskoj Hrvatskoj

Žene Banske Hrvatske su na javnoj sceni postale vidljivije u doba preporoda kada su se uključivale u razne javne priredbe, zatim preko raznih udruga, kao književnice i drugo.¹⁴⁹ Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, žene su na području današnje Hrvatske dobile pravo da budu testamentarni svjedoci, tutorice vlastitoj djeci nakon muževljeve smrti ili vlastitoj izvanbračnoj djeci.¹⁵⁰ Sudjelovanje žena u društvenom i javnom životu bilo je određeno društvenim statusom i spolom.¹⁵¹ Žene su na području Banske Hrvatske, izvan kuće, a s utjecajem na šire društvo djelovale putem dobrotvornih udruga. Početak osnivanja *gospojinskih društava* koja su se bavila humanitarnim radom u Hrvatskoj i Slavoniji pratimo od sredine 19. stoljeća, iako je većina osnovana tek pred kraj istoga.¹⁵² Osnivanje gospojinskih društava je omogućilo ženama izlazak iz obiteljskog kruga te veće sudjelovanje u društvenom životu.¹⁵³ Žene su se u javni život uključivale najprije putem dobrotvornih društava, a tek kasnije su se osnivala ženska društva prema strukovnoj pripadnosti.¹⁵⁴ Nastojanja žena da se uključe u društveni i javni život te da se bore za pravnu, političku i moralnu ravnopravnost s pripadnicima muškog spola, nailazila je na otpor na različitim razinama.¹⁵⁵

Krajem 19. stoljeća žene se uz dobrotvorna društva počnu okupljati i organizirati unutar radništva te niču ženska radnička društva.¹⁵⁶ Žene su krajem 19. i početkom 20. stoljeća osnivale različita udruženja čiji su zadaci bili edukativni, karitativni, ali i emancipatorski.¹⁵⁷ U tadašnjem tradicionalnom patrijarhalnom društvu radikalna feministička udruženja nisu sa svojim zahtjevima naišla na širi odaziv, stoga su najdjelotvornija u emancipatorskoj djelatnosti žena bila profesionalna ženska udruženja koja nastaju na prijelomu stoljeća.¹⁵⁸ Ova

149 Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 81.

150 Prlenda, S. (2005). Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 12 (3-4), 319-332. Str. 320.

151 Benyovsky, L. (1998). Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (1), 73-92. Str. 74.

152 Isto, str. 73.

153 Isto, str. 74.

154 Isto, str. 73.

155 Isto, str. 74.

156 Isto.

157 Peić-Čaldarović, D. (1997). Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.). *Časopis za suvremenu povijest*, 29 (3), 491-503. Str. 492.

158 Isto.

su udruženja djelovala s ciljem postizanja ekonomskog prosperiteta svojih članica u vremenu kada je žena lišena niza osobnih i građanskih prava od prava glasa, preko ograničenja prava vezanih uz nasljeđivanje i raspolaganje imovinom, preko neravnopravnog položaja unutar obitelji do nemogućnosti slobodnog sudjelovanja u radnoj i profesionalnoj sferi.¹⁵⁹ Među najstarijim ženskim profesionalnim udruženjima javljaju se *Gospojinska udruga za naobrazbu ženskinja* (1900.) i *Klub zagrebačkih učiteljica* (1902).¹⁶⁰

Slika 3: Odbor kluba učiteljica, 1902. godina¹⁶¹

Do raspada Austro-Ugarske Monarhije gospojinska su društva uglavnom osnivana na karitativnoj osnovi i to prema vjerskoj pripadnosti (katolička, pravoslavna, židovska i dr.).¹⁶² Ženske inicijative na području dobrotvornog rada bavile su se brigom za siromašnu i

159 Isto.

160 Isto.

161 *Odbor kluba učiteljica, 1902.* Gradska knjižnica Rijeka, preuzeto 31.1.2021., dostupno na: <https://api.europeana.eu/thumbnail/v2/url.json?uri=https%3A%2F%2Fsvevid.locloudhosting.net%2Ffiles%2Foriginal%2F796cad2b805a280ecaddaa19d335d4027.jpg&type=IMAGE>.

162 Benyovsky, L. (1998). Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (1), 73-92. Str. 74.

nezbrinutu djecu, zatim na području socijalne skrbi i organiziranja također pomoć usmjerena ženama pa tako imamo primjerice dnevnu skrb za siromašnu djecu zaposlenih radnica i bolesnih majki.¹⁶³ Jačanjem građanske klase u drugoj polovici 19. stoljeća, žene iz bogatijih obitelji unajmljuju pomoć u vođenju kućanstva što im ostavlja vremena za dokolicu koju ispunjavaju druženjem i izlaskom u javnost, najprije u svojim salonima kao polujavnim prostorom, a zatim u područjima karitativne djelatnosti i kulturnog (nacionalnog) rada.¹⁶⁴ Prvo gospojinsko društvo, *Frauen-Verein*, osnovano je u Zagrebu 1855. godine, a bavilo se pomaganjem siromašnoj djeci.¹⁶⁵ Krajem 19. stoljeća osnivaju se gospojinska društva i u Osijeku, Karlovcu, Požegi, Vinkovcima, Bjelovaru i Slavonskom brodu.¹⁶⁶ Ova su društva organizirala čajanke, plesove, tombole i druge gdje su se prikupljali dobrotvorni prilozima te se ta pomoć kasnije dijelila siromašnima.¹⁶⁷ Osim pripadnica viših slojeva, u rad društava se uključuju i učiteljice.¹⁶⁸

Slika 4: Odbor zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć, *Ilustrovani list*, br. 20. 1915.¹⁶⁹

163 Prlenda, S. (2005). Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 12 (3-4), 319-332. Str. 321.

164 Isto.

165 Isto.

166 Isto.

167 Isto.

168 Isto, str. 322.

169 Prvi svjetski rat. *Hrvatski državni arhiv*. Pristupljeno 20.1.2021., dostupno na: <http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/Portals/0/Teme/Odbor%20zagreba%C4%8Dkih%20gospo%C4%91a.jpg>.

Osim dobrotvornih udruga, postojale su i udruge koje su se bavile ekonomskim osnaživanjem seoskih žena kao što je *Ženska udruga za narodno tkivo i vezivo* osnovana 1908. te *Ženska udruga za očuvanje i promicanje hrvatske seljačke umjetnosti i obrta* osnovana 1913. godine.¹⁷⁰ Žene nisu direktno sudjelovale u politici, ali su se preko svojih udruga uključivale u važna društvena pitanja. Socijalni je rad bio područje gdje su žene nadomještale nedostatak sustavne brige o siromašnima od strane države te u toj sferi dobile utjecaj. Njihov se društveni krug povećavao sudjelovanjem u radu udruga te su postale aktivne u rješavanju društvenih pitanja, a time i izašle iz isključivo obiteljske sfere u koju je dominantno žena stavljena. U dobrotvorne udruge su se uglavnom uključivale žene iz viših slojeva društva i učiteljice koje su si to mogle priuštiti, a s druge su strane siromašne radnice i općenito žene nižeg ekonomskog statusa bile primateljice te skrbi. Dakle s jedne strane imamo žene koje pružaju pomoć, a s druge se strane pojavljuju organizirani oblici sustavne pomoći populaciji siromašnih žena kao što se vidi na primjeru iznad gdje je djelovala dobrotvorna udruga u obliku organiziranja skrbi za djecu siromašnih radnica.

170 Prlenda, S. (2005). Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 12 (3-4), 319-332. Str. 323.

3. POLOŽAJ ŽENE U ISTARSKOM DRUŠTVU KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

Gotovo od početka 19. stoljeća pa do 1918. godine Istra je bila pod austrijskom vlašću. Istarsko je okružje 1860. godine proglašeno Markgrofovijom Istrom te se sjedište seli iz Pazina u Poreč, a obuhvaćala je područja nekadašnje austrijske i mletačke Istre te kvarnerske otoke Krk, Cres i Lošinj i to kao dio šire upravno-teritorijalne jedinice Austrijskog primorja.¹⁷¹ Veljačkim je patentom dobila Pokrajinski sabor koji je imao zakonodavne ovlasti u području poljoprivrede, šumarstva, javnih građevina i dobrotvornih ustanova, ako su financirane iz pokrajinskog proračuna.¹⁷² U razdoblju od 1869. do 1918. godine Istra je administrativno podijeljena na 6 kotarskih kapetanata (koparski, porečki, puljski, pazinski, voloski i lošinjski), a koji se pak dijele na dva do tri sudska kotara, a kotari na mjesne općine koje se dalje dijele na katastarske općine.¹⁷³ Društvene i gospodarske prilike razlikovale su se u kapetanatima pa tako modernizacija zahvaća obalne gradove zapadne Istre čiji je razvitak brži nego u središnjoj Istri.¹⁷⁴ U tom razdoblju dolazi do rasta gradova Pule, Rijeke i Trsta u koje je pristizao višak radne snage sa sela.¹⁷⁵ Pula je primjer naglo i umjetno rastućeg grada. Grad je u prvoj polovici 19. stoljeća zapušten i slabo naseljen što se mijenja sredinom stoljeća izgradnjom arsenala i proglašenjem Pule glavnom ratnom lukom Austro-Ugarske monarhije kada grad doživljava ekonomski i demografski procvat.¹⁷⁶ Otvaranjem novih radnih mjesta došlo je do doseljavanja većeg broja stanovnika prvenstveno iz okolnih krajeva, ali i drugih dijelova Austro-Ugarske, uvedene su parobrodske linije, Pula je željeznicom povezana s Divačom, dobila je plinaru, a početkom 20. stoljeća i novi oblik gradskog prijevoza, tramvaj.¹⁷⁷ Istru druge polovice 19. stoljeća i početka 20. stoljeća prati stalni porast pučanstva koji nije usklađen s postojećim stupnjem privrednog razvoja što dovodi do značajnog viška radne snage u privredi nakon 1880. godine.¹⁷⁸

171 Trogrić, S. (2016). Hrvatske škole na području Mjesne općine Motovun 1869. – 1918.. *Histria*, 6. (6.), 35-58. Str. 36.

172 Isto.

173 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 238.

174 Isto.

175 Isto.

176 Slacki, R. (2019). *Društveni život u Puli od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata s osvrtom na početke turističkih aktivnosti*. Diplomski rad. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet. Str. 72.

177 Isto.

Tablica 1: Promjena broja stanovnika prema popisima stanovništva između 1857. i 1921. godine¹⁷⁹

Godina	Broj stanovnika	Promjena s obzirom na prethodni popis u postocima (%)
1857.	136 565	0
1869.	150 907	+10,50%
1880.	178 575	+18,33%
1890.	196 911	+10,27%
1900.	218 400	+10,91%
1910.	265 126	+21,39%
1921.	240 221	-9,39%

Od prvog modernog popisa stanovništava provedenog 1857. godine i od tada svakih 10 godina, Istru prati stalan rast broja stanovnika do 1910. godine, dok je primijećen znatan pad za razdoblje između 1910. i 1921. godine kao posljedica iseljavanja u Kraljevinu SHS nakon Prvog svjetskog rata.¹⁸⁰ Uslijed procesa industrijalizacije došlo je do promjena u rasporedu i ustrojstvu stanovništva, a dolazi i do kidanja veza s rodnim uglavnom ruralnim krajem te tradicionalnim načinom života što društvo mijenja iz temelja.¹⁸¹ Dok su razvijene europske zemlje do 1910. prolazile ili završavale glavne faze Druge industrijske revolucije, većinski dio Istre je tek počeo osjećati značajnije efekte modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije.¹⁸² Osnovna značajka Istre s početka 20. stoljeća jesu gospodarska i društvena

178 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 238.

179 Stanovništvo. *Istarska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008-2020. Pristupljeno 10.1.2021., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2578>.

180 Isto.

181 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 238.

zaostalost.¹⁸³ Stanovništvo Istre je etnički, socijalno i kulturno heterogeno, a pritom su izražene hrvatska, slovenska i talijanska nacionalna komponenta.¹⁸⁴ Istarsko područje je u drugoj polovici 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća na unutarnjem političkom i društvenom planu obilježeno djelovanjem talijanskog iredentizma, hrvatskog i slovenskog narodnog preporoda te u manjem dijelu i njemačkoaustrijskih nacionalnih interesa.¹⁸⁵ Nacionalno je pitanje obilježilo ovo razdoblje i djelovalo na sve društvene slojeve uplićući se u sve sfere djelovanja. Istru kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća obilježavaju procesi zakašnjele industrijalizacije, tehnološke modernizacije i urbanizacije te nacionalne integracije.¹⁸⁶

Na prijelazu u 20. stoljeće u Europi je vidljiva sve zapaženija borba žena za njihova ljudska, politička, građanska i ekonomska prava, međutim, u Istri takva nastojanja u ovo vrijeme gotovo da i ne postoje.¹⁸⁷ Istru kraja 19. i početka 20. stoljeća obilježava ruralni, tradicionalni patrijarhalni način života koji je imao značajan utjecaj na položaj žene u društvu te na njihove profesionalne mogućnosti.¹⁸⁸ Da je pokret za ženska prava i postojao u Istri, on je mogao do Prvog svjetskog rata na značajniju potporu naići tek među ženskom radničkom populacijom koncentriranom u urbanim središtima kao što su Pula i Rovinj.¹⁸⁹

182 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 159.

183 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 240.

184 Isto, str. 242.

185 Tidić, L. (2012). Problematika hrvatskoga školstva u Istri na stranicama Naše sloge (1870. – 1880.). *Histria*, 2 (2), 147-171. Str. 148.

186 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 19.

187 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 93.

188 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 168.

189 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 93.

3.1. „Dobra gospodarica“ – uloga istarske žene u obitelji

Istarsko je područje po pitanju položaja žena u društvu specifično s obzirom na ostatak Hrvatske još od srednjega vijeka budući da je tada postojala institucija „braka na istarski način“ ili brak na način brata i sestre pri čemu se stupanje u brak imovina muža i žene ujedinjavala, a poslije smrti jednog od supružnika, preživjeli je supružnik mogao preuzeti svoju imovinu ili ostati kod načela zajednice dobara i preuzeti polovicu ukupne imovine.¹⁹⁰ Žena je na ovaj način imala više prava nego u ostalim dijelovima srednjovjekovne Hrvatske budući da je ostala osigurana nakon muževe smrti te je muževi rođaci nisu mogli potjerati iz kuće jer joj je pripadala polovica, a također je postajala tutorom vlastitoj djeci.¹⁹¹ Međutim i tada, posebno u područjima Mletačke Istre, postojao je jaki crkveni utjecaj te su u sklopu tzv. Mletačke inkvizicije provodio „lov na vještice“ čije su žrtve najčešće bile slobodoumne žene.¹⁹² Žene su u Istri dakle imale neka prava u braku veća s obzirom na ostatak Hrvatske u ranijim razdobljima od proučavanog, a rad dalje donosi crtice o tome što se događa sa pravima žena u obitelji i braku u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Nakon srednjovjekovlja, područje Hrvatske se sve više veže uz Austriju, posebno od razdoblja bečkog centralizma u 19. stoljeću kada se na našem području uvode austrijski zakoni i kodifikacije, a kao najvažniji se može istaknuti austrijski *Opći građanski zakonik*.¹⁹³ Ovaj se zakonik pokazao progresivnim u svom vremenu budući da je osigurao ženama visoku razinu ekonomske nezavisnosti koju su one odranije uživale u instituciji „braka na istarski način“.¹⁹⁴ *Opći građanski zakonik* nije određivao skrbništvo muškaraca nad ženama, a udane žene nisu izgubile svoju pravnu sposobnost te nije bili razlike u pravnom statusu između udanih i neudanih žena.¹⁹⁵ Istarske su žene imale puna zakonska prava odvojeno od svojih muževa te su i u braku zadržale pravo vlasništva nad imanjem.¹⁹⁶ *Ovaj zakonik* nije stupio na snagu istodobno u svim hrvatskim područjima, u Istri je stupio na snagu već 1815., u Dalmaciji

190 Mogorović Crljenko, M. (2007). Žena u obitelji i društvu-prema odredbama Motovunskog statuta. *Vjesnik istarskog arhiva*, 8(2001.-2003.), 203-212. Str. 206.

191 Isto.

192 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 27.

193 Isto.

194 Pastović, D. (2016) “Defect of sex”: exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 156.

195 Isto.

196 Isto.

1816., a u Hrvatskoj i Slavoniji tek 1853. godine.¹⁹⁷ Međutim, i dalje je crkveno pravo dominiralo većim dijelom hrvatskog područja te je došlo do sraza crkvenog i državnog prava iz odredbi *Općeg građanskog zakonika*.¹⁹⁸ Ženidbeno je pravo u Monarhiji bio dvojako, crkveno i državno pri čemu su ta dva često bila u kontradikciji.¹⁹⁹ Kao pokušaj rješavanja nadležnosti oko sklapanja brakova, 1855. sklopljen je Konkordat između Habsburške Monarhije i Crkve koji je stupio na snagu 1856, a istodobno je uveden *Zakon o brakovima katolika i Naputak za duhovne sudove u bračnim predmetima u carevini Austriji*.²⁰⁰ Nakon Austro-ugarske nagodbe u područjima pod austrijskom upravom, među kojima su Istra, Dalmacija i bivša Dubrovačka Republika, na snazi je bio ženidbeno pravo *Općeg građanskog zakonika* koje je vrijedilo za pripadnike svih vjeroispovijesti premda je ono i dalje bilo konfesionalno.²⁰¹ Pravno su područja Dalmacije i Istre još po nečemu bila specifična s obzirom na ostatak hrvatskih zemalja, naime nakon Austro-ugarske nagodbe iz 1867. godine, postojao je tzv. *Notzivilehe* odnosno građanski brak iz nužde koji je uveden 25. svibnja 1868. godine *Zakonom o uspostavi bračnog prava i o uvođenju građanskog braka za nuždu za osobe svih vjeroispovijesti*, a nudio je mogućnost sklapanja braka između katolika i nekatolika pred ovlaštenim svećenikom vjeroispovijesti jednog od zaručnika umjesto obveze sklapanja braka pod Katoličkom crkvom što je bilo propisano *Općim građanskim zakonikom* i kanonskim pravom.²⁰² Isto tako je u austrijskom dijelu Monarhije od 21. prosinca 1869. godine uveden i obvezni građanski brak.²⁰³ Kada je sveti sakrament braka postao građanska kategorija, otvaraju se i mogućnosti vjersko mješovitih brakova na što su hrvatski klerici gledali negativno zbog gubitka nadzora nad pastvom, a gubile su se i strukture patrijarhalne obitelji te slabile spona održavanja nacionalnog identiteta.²⁰⁴ U tradicionalnoj patrijarhalnoj obitelji, muž je prema *Općem građanskom zakoniku* bio glava obitelji, upravljao je kućanstvom i imao više prava od svoje žene i djece.²⁰⁵ Muškarac i žena prema važećem pravu

197 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 27.

198 Isto.

199 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 96.

200 Isto.

201 Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatia Christiana periodica*, 29(56), 77-104. Str. 80.

202 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 27, 28.

203 Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatia Christiana periodica*, 29(56), 77-104. Str. 79.

204 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 131.

205 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 29.

nisu bili ravnopravni, žena je kao i djeca bila hijerarhijski podređena muškarcu. Ovo ide u skladu s duhom vremena u kojem je žena percipirana kao manje snalažljiva, nesamostalna i lakomislena te je na muškarcu da se brine o njoj u svim segmentima života.²⁰⁶ Međutim, unatoč tome što je žena bila mužu osobno te u pogledu zajedničkih poslova podređena, ona nije ulaskom u brak predavala svoje vlasništvo mužu.²⁰⁷ Muž je imao pravo raspolaganja supruginom imovinom, ali je ona i dalje ostala njezina. Žena je ulaskom u brak iz domene očeve vlasti prešla pod vlast muža, dok je za maloljetnice prilikom sklapanja braka postojala specifičnost u tome što bi žena i dalje došla pod vlast muža, dok bi njezina imovina ostala do njezine punoljetnosti pod očevom vlašću.²⁰⁸ Suprugova je obaveza bila uzdržavati ženu sukladno svojim imovinskim mogućnostima te je mogao slobodno raspolagati supruginom imovinom.²⁰⁹ Međutim, pred sudom je muškarac mogao zastupati ženu samo ako je donio njezinu pismenu punomoć te ako žena nije bila osobno dužna pojaviti se na sudu jer je bila svjedok ili optužena.²¹⁰ Obveza žene odnosno njezinih srodnika jest da prije sklapanja braka suprugu daju miraz koji je trebao biti pristojan u skladu s imovinskim statusom, a kojim je u braku upravljao suprug do prestanka braka ili svoje smrti nakon čega je pripao natrag ženi.²¹¹ Ženine su dužnosti pomagati suprugu u kućnim poslovima budući da on upravlja kućanstvom, slušati njegove naredbe te se brinuti da i drugi suprugu podčinjeni članovi obitelji izvršavaju njegove naredbe.²¹² Položaj žene kao zakonskog nasljednika je poboljšan novinama u *Općem građanskom zakoniku* iz 1914., 1915., 1916. što je vrijedilo za Istru i Dalmaciju koje su pripadale austrijskom dijelu Monarhije.²¹³ *Opći je građanski zakonik* pun kontradikcija budući da bez obzira na generalnu pravnu jednakost žena i muškaraca, također sadrži diskriminativne odredbe kao što su da žena ne može biti skrbnik vlastite djece, svjedok u oporukama ni drugim čak i najjednostavnijim pravnim dokumentima.²¹⁴ Prema *Općem građanskom zakoniku* što se tiče prava i dužnosti roditelja prema djeci, apsolutna je očinska vlast nad djetetom u obitelji, dok majka nema nikakvih prava već samo dužnosti.²¹⁵ Što se tiče brige o djeci ukoliko

206 Isto.

207 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 156.

208 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 29.

209 Isto.

210 Isto, str. 29 - 31.

211 Isto, str. 29.

212 Isto, str. 30.

213 Isto, str. 31.

214 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 156.

215 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 31.

su roditelji razvedeni, sud je, u slučaju da se roditelji nisu mogli usuglasiti, mušku djecu do četvrte, a žensku do sedme godine života dodjeljivao na odgoj majci i to na očev trošak.²¹⁶ Uz tipičan dolazak žene u kuću suprugove obitelji nakon udaje, postojala je i praksa ulaska supruga u obitelj žene te njegova ovisnost o materijalnom bogatstvu žene.²¹⁷ Virilokalni brak uobičajena je pojava, međutim postoje i slučajevi tzv. domazetskog ili uksorilokalnog braka što su termini vezani uz mjesto stanovanja bračnog para, a u kojemu muškarac odlazi živjeti u kuću žene na području Istre.²¹⁸ Muškarac odlazi živjeti u kuću žene najčešće kada potječe iz siromašnije i brojne obitelji, a žena je obično jedinica koja nasljeđuje imanje jer u suprotnom to ženina braća ne bi dopustila.²¹⁹ To se činilo i kako bi se održalo imanje te osiguralo potomstvo, a i kada je žena ostala udovica, a bila je imućna.²²⁰ Okolina na takve muškarce nije blagonaklono djelovala što se vidi i prema nazivima koji se na istarskom području upotrebljavaju u tim slučajevima kao što su „gre na dotu“, „hranac“, „prišnik“, a redovito je tu i još jedan rašireni pogrdni naziv „pizodhran“.²²¹ Žena i djeca u takvom braku u Istri i dalje preuzimaju prezime po mužu odnosno ocu, a priženjeni muškarac ima jednaka prava kao i u svakom drugom braku te je to prihvaćeno kao razumljiva pojava, međutim postoje slučajevi u kojima su takvi supruzi na meti seoskih zadirkivanja.²²² U ovoj situaciji gdje su supružnici živjeli sa ženinim roditeljima, muškarac je bio u posebnom položaju naspram roditelja žene dok se i bračni odnos muža i žene razlikovao od klasične virilokalne obitelji, pri čemu bi se ponekad muškarac izborio da bude „glava obitelji“, ali se događalo i da tu ulogu preuzme žena iskorištavajući svoj položaj te je tada „ona biti ta koja će prigovarati kada joj nešto ne odgovara, predbacivati mužu i podsjećati ga na njegov položaj, a ako ustreba, i prijetiti mu izbacivanjem iz kuće“.²²³

Dob stupanja u brak ovisi o općem gospodarsko-demografskom stanju društva te raste u vremenima „pozitivnih očekivanja“, a opada u trenucima krize.²²⁴ Jedna od karakteristika žena ruralnog svijeta jest rano sazrijevanje i udaja, najčešće se radi o dobi od 15. i 16. godina, što je izraz potrebe u siromašnom svijetu da se obitelji oslobode jednog člana kojeg treba

216 Isto.

217 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 120.

218 Bratoljić, D. (1988). Domazetski brak u Istri. *Etnološka tribina*, 18 (11), 129-133. Str. 129.

219 Isto.

220 Isto.

221 Isto.

222 Isto, str. 130.

223 Isto.

224 Kralj-Brassard, R., Obradović-Mojaš, J. i Bertoša, M. (2009). Stanovništvo Buzeta (1870-1880): početak tranzicije mortaliteta. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, (47), 115-142. Str. 137.

prehraniti.²²⁵ Ima i primjera kao što je vezano uz Buzet gdje ženidbena dob u razdoblju između 1870.-1880. raste što ukazuje na to da ovom razdoblju prethodi jedno demografski pozitivno razdoblje pri čemu je prosječna dob sklapanja prvog braka za muškarca bila 29.5 godina, a za ženu 24 godine.²²⁶ Kada se ove brojke s bužetskog područja usporede sa slavonskim župama, vidi se velika razlika budući da je prosječna dob stupanja u brak u župama Drenovcima i Donjem Miholjcu za 43% mladoženja i 54% mladenki bila manje od 20 godina.²²⁷ Ponovni brak su češće sklapali muškarci (11.2%) nego žene (3.9%), a ovi su bužetski omjeri vrlo slični onima u čitavoj primorskoj Hrvatskoj što pokazuje restriktivni stav prema ponovnoj ženidbi općenito, a posebno prema ponovnoj udaji žena.²²⁸ Usporedimo li ove brojke sa slavonskim krajevima vidimo da se svaka četvrta ili peta Slavonka udavala barem dvaput, a s druge strane je to činila svaka dvadesetpeta Bužećanka.²²⁹ Ove razlike između kontinentalne i primorske Hrvatske u razdoblju 1870.-1880. ukazuju na različite faze demografske tranzicije, ali i izrazito patrijarhalne odnose u Buzetu koji su destimulirali ponovni ulazak u brak što se jače odrazilo na ponovnu udaju žena.²³⁰ Žene su se u Istri ponekad nakon suprugove smrti udavale za pokojnikova brata ili za nekoga od svojih bratića kako bi se spriječio raspad ili rasipanje imanja.²³¹

Tijekom 19. stoljeća gotovo 90% stanovništva Istre je seosko te se uzdržava radom u poljoprivredi.²³² Živjeli su u malim prostorima zajedno, i stariji i mladi, bračni drugovi i njihovi potomci.²³³ Svijet istarskih žena razlikovao se u ruralnim i urbanim okruženjima, no zajedničko im je prije svega da njihovom ulogom dominira briga za obitelj.²³⁴ Žene su u ruralnim sredinama Istre s početka 20. stoljeća shvaćane kao najprije „kao radna snaga, a zatim i kao „stroj“ za rađanje i odgoj djece“.²³⁵ U radne zadaće žene spadala je briga za cijelo kućanstvo te supruga i djecu, ali i rad na polju i gospodarstvu zajedno s muškarcem.²³⁶ Žena

225 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 115.

226 Kralj-Brassard, R., Obradović-Mojaš, J. i Bertoša, M. (2009). Stanovništvo Buzeta (1870-1880): početak tranzicije mortaliteta. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, (47), 115-142. Str. 137.

227 Isto.

228 Isto, str. 139.

229 Isto.

230 Isto.

231 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 115.

232 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 115.

233 Isto, str. 116.

234 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 115.

235 Isto.

gospodarica je brinula i o obavljanju poslova oko kuće na zemlji, u vinogradu, vrtu uz kuću te oko stoke i živadi uz poslove kao što je priprema hrane, ručna izrada odjeće i posteljine kao i drugih potrepština za kuću i ukućane.²³⁷ Kućanski poslovi uključivali su među ostalim spremanje i uređenje kuće, kuhanje, pečenje kruha, nošenje vode i drva za ogrjev, čuvanje djece, predenje, tkanje, šivanje, krpanje i pranje rublja.²³⁸ Prilikom udaje, važne karakteristike koje su se tražile kod žene bile su „robusnost, snaga, zdravlje (koje se provjerava unazad kroz pokoljenja) i radinost“, a ljepota i profinjenost bile su sporedne.²³⁹ Ljubav i uvažavanje između supružnika nisu bili preduvjet braka, već posljedica zajedničkog života, a u idealnim prilikama žena je muškarcu suradnik, pratitelj, a nekad i savjetnik kojega će mudar muškarac poslušati kad treba.²⁴⁰ Karakteristike žene su smirenost, staloženost, ona je ta koja na djecu treba prenositi vjeru i domoljublje.²⁴¹ Pod naslovom „*Kakve trebaju da budu naše hrvatske djevojke.*“ u *Pučkom prijatelju* se navodi stav biskupa Jurja Dobrile: „*Slavske majke nazivlju mile kćeri: 'Sunce moje', a sunce je bistro; 'zlatno moje', a zlato je čisto; 'janje moje', a janje je krotko; 'golubice moja', a golubica je prosta i bezazlena; 'srce moje', a srce treba da bude plemenito i ljubeznivo; 'košutice moja', a košutica treba da je plaha. Budi dakle uistinu o djevojko, materina dušo i željo, bistrourna i čista, krotka, prosta i bezazlena, plemenita, ljubezniva i plaha od svake napasti i pogibelji; budi i radina, pomnjiva kano i mrav, a razborita i štedljiva kao i pčela!*“.²⁴² Navedeni citat ističe poželjne osobine hrvatskih djevojaka s početka 20. stoljeća koje njeguju sliku djevojke i žene kao „nježnijeg spola“. Od djevojaka se očekivalo da budu nježne, iskrene, plemenite, radišne i štedljive. Najprije djevojka, a kasnije žena, je ona nježna strana obitelji, ona koja svojom blagošću i plemenitošću oplemenjuje kućanstvo. Važno mjesto u kući bio je ognjište oko kojega se odvijao svakodnevni život članova obitelji, a posebno žena koje su dane provodile uz ognjište radi pripremanja hrane, a navečer su kraj njega prele ili plele, uz ognjište se i runio kukuruz, a tu su sjedile i bake koje su unucima pričale priče.²⁴³

236 Isto.

237 Barbarić, K. i Škrgatić, S. (2015). Život žena u Vinodolu početkom 20. stoljeća od vjenčanja do održavanja obitelji. *Vinodolski zbornik*, (16), 101-108. Str. 103.

238 Isto.

239 Dukovski, D. (1997) Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća. Pula, C.A.S.H. Str. 115.

240 Isto.

241 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća.* Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 118.

242 „*Kakve treba da budu naše hrvatske djevojke.*“, *Pučki prijatelj*, 9. siječnja 1913., br. 1., str. 3.

243 Miličević, J. (1988). *Narodna umjetnost Istre.* Zagreb, Zavod za istraživanje folklor. Str. 68.

Slika 5: Ognjište kuhinje kaštela u Pazinu, Postav Etnografskog muzeja Istre.²⁴⁴

Žene gradskih sredina su kao i žene u ruralnim sredinama bile u podređenom položaju s obzirom na muža te su osjetile egzistencijalnu nesigurnost, jednako sluškinje i nezaposlene žene srednjeg staleža koje su statusno i egzistencijalno bile u nezgodnom položaju u slučaju smrti svog hranitelja (supruga).²⁴⁵ Čak i žene koje su radile u gradskim sredinama, ovisile su o svom suprugu jer njihove plaće nisu bile dovoljne za pokriti osnovne egzistencijalne potrebe, a s druge strane žene srednjih staleža su zbog nezaposlenosti isto tako bile podređene jer je muškarac bio jedini hranitelj obitelji te vlasnik svih materijalnih sredstava. Veliki broj društava najčešće kao elemente društvene hijerarhije uzima spolne i dobne razlike pri čemu se na hrvatskom selu višim položajem vrednuju muškarci uz također više vrednovanje oženjenih muškaraca i udanih žena te stariji članovi obitelji.²⁴⁶ Posebno se u ruralnim sredinama poštovala stroga unutar obiteljska tradicionalna patrijarhalna hijerarhija pri čemu je položaj udane žene (snahe) u obitelji bio podređen gotovo svim članovima obitelji.²⁴⁷ Odnosi unutar obitelji bili su isprepleteni, a bračni odnosi su se unutar toga „utapali“ u masi rodbinskih odnosa. U imućnijim seoskim obiteljima uz tradicionalnu patrijarhalnu hijerarhiju postojala je i stvarna unutarnja hijerarhija prema kojoj su snahe, ženska djeca i sluškinje čvrsto podređene

244 Kultura stanovanja. *Istra, lav i orao*. Pristupljeno 21.1.2021., dostupno na: <http://istralaviorao.hr/img/galerija/32m.jpg>.

245 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 118.

246 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 118.

247 Isto.

gospodarici (paroni), pri čemu je posebno odnos između snahe i svekrve ponekad znao biti ropski.²⁴⁸ Vrlo je veliku ulogu imao odnos novo udane snahe sa svekrom i svekrvom, pri čemu neke žene nisu nikada uspjele zadobiti lojalnost svojih muževa jer su muškarci nerijetko stajali na stranu svojih majki u nesuglasticama, a i ostali članovi obitelji su se miješali u odnose mladog bračnog para čak i u najintimnijim pitanjima.²⁴⁹ Mlade su snahe često u obitelj dolazile premlade da bi znale sve poslove te je jedna od zadaća svekrve odnosno starije žene bila naučiti je tim poslovima i pravilima nove obitelji u koju su došle, a sve kako bi jednog dana od svekrve mogle preuzeti domaćinstvo.²⁵⁰ Početak 20. stoljeća donosi promjene u život mlade snahe, posebno odlaskom njihovih supružnika na rad u grad, mijenjaju se njezini poslovi u kućanstvu pri čemu ona više ne obavlja samo pomoćne kućanske poslove, već i one važne za održavanje kućanstva i gospodarstva pa time dobiva i veća prava unutar obitelji.²⁵¹ Muškarci su ponekad odlazili i na dulje razdoblje na sezonski rad te je žena preuzimala na sebe i širi opseg poslova na gospodarstvu te time njihova uloga u obitelji jača.²⁵² Žena je imala centralnu ulogu u kućanstvu „žena igra u gospodarstvu veliku ulogu, dapače polag one: žena drži tri ugla od kuće, a muž četvrti, ima ona najvažniju ulogu u kućanstvu“²⁵³ i tu je ona ostvarivala svoju društvenu ulogu, dok muškarac ima tek pomoćnu odnosno sporednu ulogu u kućanstvu, ali se njegove obaveze odvijaju van kuće, u javnosti gdje žena je žena bila podređena. Zadaća žene bila je držati red u kućanstvu, ali i u svemu ugoditi mužu. Muž je kao glava obitelji u kući trebao biti dočekan najbolje što se bilo u stanju napraviti. Kad muž dođe kući, budući da cijeli dan radi izvan kuće, red je na ženi da njemu podredi svoje vrijeme i pobrine se za sve što mu je potrebno. *Pučki prijatelj* o tome što žena treba činiti za svog supruga navodi slijedeće: „Žena mora skrbiti za gospodara jer on se trudi i muči za cilu svoju obitelj. Digni se u jutro rano prije od tvog muža i pripravi mu što mu potrebno za umiti, obuti i t. d. U večer valja mu zakrpati odielo što mu podrapano, puče prišivati gdje manjka i t. t. Čistiti valja odijelo, klobuk, postole i to prvo nego muž ustane. Češće puta izvrši poslove njegove ali nezapusti ni kuće, ne hodi daleko ni po drugimi kućama vrijeme gubiti.“²⁵⁴ Žena

248 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 115.

249 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 119.

250 Barbarić, K. i Škrgatić, S. (2015). Život žena u Vinodolu početkom 20. stoljeća od vjenčanja do održavanja obitelji. *Vinodolski zbornik*, (16), 101-108. Str. 103-104.

251 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 119.

252 Barbarić, K. i Škrgatić, S. (2015). Život žena u Vinodolu početkom 20. stoljeća od vjenčanja do održavanja obitelji. *Vinodolski zbornik*, (16), 101-108. Str. 103-104.

253 „Ženski uzgoj.“, *Pučki prijatelj*, 10. veljače 1904., br. 3., str. 23.

254 „Dobra gospodarica. Gospodar.“, *Pučki prijatelj*, 25. srpnja 1900., br. 15., str. 114.

muža treba uvijek dočekati s ručkom i postavljenim stolom, on se prvi u obitelji poslužuje jelom, a nakon obroka muškarac treba malo odmoriti i to je vrijeme kada žena može malo s njime porazgovarati o svakodnevnim obavezama.²⁵⁵ Isto tako i za večerom „*Mužu treba pri večeri što boljeg dati, nego drugoj družini...Piti istomu treba dati što boljega od vode da se, muž malko okrijepi.*“²⁵⁶ Žene nisu sjedile za stolom u prisutnosti stranca odnosno gosta, a kao razlog se može ponuditi to da nisu prisustvovala muškim razgovorima te kako bi bile spremne poslužiti gosta jelom i pićem.²⁵⁷ O podložnom položaju žene u braku i obitelji govori i činjenica kako su se žene ponegdje u Istri svojim muževima obraćale sam „Vi“ dok su se muževi njima obraćali na „ti“.²⁵⁸ Unatoč ustaljenom patrijarhalnom poretku, žena je u obitelji imala svoje zadaće koje je obavljala samostalno kao što su kućanski poslovi, čuvanje djece te briga o životinjama i rad u polju oko kuće, a isto tako su one već od kraja 19. stoljeća, kada su živjele u blizini grada, bile uključene u robnonovčanu privredu trgujući različitim proizvodima.²⁵⁹ Tradicionalno ženski poslovi vezani uz kuću, brigu o djeci i obitelji, sada su dobili svoje proširenje te žena van kuće zarađuje i preuzima dio tereta za ekonomsku egzistenciju obitelji. Žena je u javnosti i za javnost bila podređena *pater familiasu*, međutim ona je brigom o članovima obitelji, odgojem djece i obavljanjem svih kućanskih poslova u većini slučajeva imala dominantnu ulogu u obitelji.²⁶⁰ Žena je bila zadužena za održavanje čistoće i urednosti u kućanstvu, ali i za to da se pobrine da i drugi članovi obitelji izvršavaju svoje obaveze, pa tako *Pučki prijatelj* u tom smislu iznosi savjete ženama: „*Gospodarica koja ljubi i cijeni red u kući, jest čvrste volje i ima svuda svoje oči. Stoga i vlada red u svakom prostoru i po svim kutovima. U njezinoj kući ima svaka stvarca svoje određeno mjesto, kamo se spravlja odmah, čim odrabi. (...) Uredna domaćica zahtijeva također od djece i svih ukućana, da drže u redu svoje stvari. Osobito se pak odlikuje marna i uredna domaćica time, da zna pravo razvrstati poslove koji za sebe toli za cijelu obitelj.*“²⁶¹ U istarskom se društvu smatrala dobrom gospodaricom ona koja je u svojoj kući i na gospodarstvu održavala red i čistoću te svoje poslove kao što su pripremanje objeda i drugo izvršavala redovito i na vrijeme.²⁶² Kao što je ranije spomenuto, štedljivost odnosno oprezno raspolaganje hranom i

255 Isto.

256 Isto.

257 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 120.

258 Isto.

259 Isto.

260 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 115.

261 „*Ljubi red!*“, *Pučki prijatelj*, 20. siječnja 1907., br. 2., str. 12.

262 „*Neuredna gospodarica.*“, *Pučki prijatelj*, 30. lipnja 1907., br. 18., str. 140.

novcem također su karakteristika „dobre gospodarice“: „*Razborita gospodarica je potrebita i bogatu i ubogu. Dok muž stiže i donosi u kuću, žena treba da drži dobro račun o svakoj stvari, pak prema dohocima valja da uredi svoje izdatke. Kod izdavanja će razumna gospodarica paziti, da bar kraj s krajem sigurno veže, ako već ne može da štogod uštedi.*“²⁶³

Istarska ženska narodna nošnja ukrašena je vezom te se sastojala od višebojnih našivenih dodataka, a njezini dijelovi su čarape do koljena bijele boje, *stomanja* odnosno košulja bijele boje preko koje je dolazila *modrna* (suknena haljina) rađena od smeđeg sukna koja je bila jednostavna za svakodnevnu upotrebu, a ukrašena za svečane prilike te je bila opasana u struku *kanicom/pasom* odnosno pojasom koji je mogao biti jednobojni ili višebojni, i *facol* odnosno marama za glavu bijele boje, a od polovice 19. stoljeća pojavljuju se šarene marame tvorničke izrade.²⁶⁴ *Modrna* se ukrašavala na dnu vezom koji je služio očuvanju ruba haljine od trošenja, ali je i predstavljao oznaku društvenog položaja pa tako starije žene i udovice nose *moderne* s našitkom crvene boje, udate žene nose plavi ili zeleni, a djevojke crveni ili kombinirano crveno-zeleni ili crveno-plavi našitak.²⁶⁵ Uz to, postojala je i *modrna na radost* življih boja koja se nosila na blagdane, te *modrna na žalost* s tamnim obrubom koja se nosila u vrijeme korizme i adventa.²⁶⁶

Prema *Pučkom prijatelju*, žena se treba odijevati skromno te da joj je odjeća uvijek čista i uredna.²⁶⁷ Članak kritizira moderne modne trendove koje mlade djevojke iz grada donose po povratku kući na selo, a definira ih kao neprestano mijenjanje običaja što je najjače vezano uz odjeću te modu smatra pretežno ženskom boljkom.²⁶⁸ Krajem 19. stoljeća sve više se napušta tradicionalna nošnja posebno odlaskom u grad te žene počinju pratiti modne trendove i odijevati kupovne predmete koji ulaze u široku proizvodnju.

263 „*Kuhinja.*“, *Pučki prijatelj*, 5. veljače 1914., br. 5., str. 2.

264 Miličević, J. (1988). *Narodna umjetnost Istre*. Zagreb, Zavod za istraživanje folklor. Str. 98-106.

265 Isto, str. 104.

266 Isto.

267 „*Moda.*“, *Pučki prijatelj*, 30. listopada 1908., br. 30., str. 139.

268 Isto.

Slika 6: Modrna na radost iz južne Istre od smeđeg nestupanog sukna, u struku opasana pojasom. Nosile su je mlade djevojke i žene.²⁶⁹

²⁶⁹ Proizvodnja tekstila, odjeće i obuće, odijevanje i osobni predmeti. *Etnografski muzej Istre*. Dostupno na: http://www.emi.hr/images/site/proizvodnja_tekstila_odjece/E%20521_m.jpg, pristupljeno 1.2.2021.

3.2. Istarska žena i obrazovanje

Druga polovica 19. stoljeća donosi velike promjene u obrazovanju uopće: raste mreža škola, utemeljena je obaveza pohađanja škole te se povećava njihovo pohađanje, nadležnost nad obrazovanjem je prenesena s Crkve na državu te raste utjecaj obrazovanja na razvoj kulture i opću osviještenost.²⁷⁰ Ono što je obilježilo istarsko školstvo druge polovice 19. i početka 20. stoljeća jest borba hrvatskog dijela stanovništva za izgradnjom mreže škola u kojima će se nastava održavati na hrvatskom jeziku u dovoljnoj mjeri da škole mogu primiti populaciju djece školske dobi koja je postojala u to doba.

Pitanje obrazovanja i školstva jedno je od mjesta gdje se odvijaju borbe talijanstva i hrvatstva pri čemu se i jedni i drugi bore za izgradnju mreže škola koje će odgajati djecu u narodnom duhu jednih ili drugih prema političkim interesima. Druga polovica 19. stoljeća pa sve prema kraju stoljeća, vrijeme je istarskog narodnog preporoda odnosno buđenja nacionalne svijesti među hrvatskom populacijom. Politički vođe su u ovom razdoblju shvatili važnost nastavnog jezika u školama te se o tom pitanju vodila žestoka borba na svim institucionalnim razinama od Carevinskog vijeća do Istarskog sabora i školskih odbora do novina.²⁷¹

Stanje školstva u Istri je i nakon donošenja *Zakona o pohađanju pučkih škola u Istri* 1870. godine (a na temelju austrijskog zakona o školstvu iz 1869.) bilo nesređeno, a određeni je dio škola propadao ili se zatvarao zbog nedostatka financijskih sredstava (pogotovo hrvatske i slovenske) zato što je upravljanje školama preneseno sa Crkve na svjetovne vlasti te su brigu o školama preuzele općine.²⁷² Ovim je zakonom pučka škola postala obavezna za dječake i djevojčice jednako u dobi od 6. do 12. godine, a škola se ni pod kojim izgovorom ne može napustiti prije 12. godine osim ako dijete ne dokaže da zna dobro čitati, pisati i računati, a nakon toga polaziti i opetovnicu još dvije godine.²⁷³ Upravo obaveza školovanja djevojčica predstavlja veliki napredak u školskom sustavu Istre. Unatoč tome što je u to vrijeme vladala segregacija u obrazovanju prema spolu, odnosno odvajanje dječaka i djevojčica u školi, to se

270 Govekar-Okoliš, M. (2019). Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 567-590. Str. 568.

271 Tidić, L. (2012). Problematika hrvatskoga školstva u Istri na stranicama *Naše sloge* (1870. – 1880.). *Histria*, 2 (2), 147-171. Str. 155.

272 Isto, str. 152.

273 „*Zakon o polazku pučkih školah u Istriji*“, *Naša sloga*, 1. srpnja 1970., br. 3., str. 13.

nije primjenjivalo u istarskim ruralnim sredinama budući da su si ta područja jedva mogla priuštiti trošak jedne škole.²⁷⁴ Krajem 1914. godine u Istri je bilo ukupno 265 javnih osnovnih škola od čega 23 škole za dječake, 21 škola za djevojčice i čak 221 mješovita škola.²⁷⁵

U Istri je, posebno vezano uz ruralne krajeve, vladao veliki problem nepismenosti pučanstva, a posebno među ženskom populacijom.²⁷⁶ Ženska djeca pred Prvi svjetski rat nisu išla redovito u školu, a vlast ih na to nije prisiljavala.²⁷⁷ Postoje brojni razlozi ne polaska djece u školu, a najčešće se radi o tome da su djevojčice ostajale kod kuće kako bi pomagale majci, a tu je bio i problem siromaštva pri čemu djeca nisu slana u školu iz razloga što nisu imala što obući, a pokazati takvo siromaštvo u javnosti smatralo se velikom sramotom.²⁷⁸ Opremiti djecu za školu bilo je skupo, trebalo ih je obući te kupiti im sredstva za učenje što je predstavljalo veliki problem za siromašne obitelji, a isto tako, slanjem djece u školu roditelji, posebno u ruralnim sredinama, su gubili radnu snagu odnosno ispomoć u kući i na gospodarstvu. Obrazovanje nije smatrano ekonomski isplativim za djevojčice, već luksuzom koji si samo bogati mogu priuštiti.²⁷⁹ Nepismenost stanovništva bila je velika u Istri na prijelazu 19. u 20. stoljeće i to u većoj mjeri ženske populacije, iako brojka nepismenih opada.²⁸⁰

274 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 158.

275 Isto.

276 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 116.

277 Isto.

278 Isto.

279 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 157.

280 Isto.

Tablica 2: Pismenost u Istri s obzirom na spol²⁸¹

Godina	Mogu čitati i pisati		Mogu samo čitati		Ne mogu čitati ni pisati	
	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene	Muškarci	Žene
1880.	28,03%	18,34%	2,87%	3,07%	69,10%	78,59%
1890.	37,27%	27,05%	2,16%	3,00%	60,57%	69,95%
1900.	49,53%	39,14%	1,63%	2,05%	48,84%	58,81%
1910.	65,18%	51,80%	1,06%	1,57%	33,76%	46,63%

Poboljšanje uvjeta u obrazovanju je napredovalo u Istri i na Kvarnerskim otocima iako sporo, o čemu svjedoči i članak u *Našoj slogi* koji donosi vijesti s otoka Krka: „*Na koncu reći ćemo koju i o naših školah. Mužkim čast, nu preporučamo njim još veću brigu, jer vide i sami naši čestiti učitelji, da ide mnogo djece svake godine u gimnaziju, pa čim su djeca bolje pripravljena to njim samo na čast služi. Na žalost nemože se to reći i o ženskih školah jer žalibože ženske škole su zapušćene, što i sam gosp. nadzornik opaža, te je već opetovno savjetovao učiteljicam, da idu u zasluženu mirovinu. Ali nam nije dosta, da njim se to samo savjetuje, nego molimo gosp. nadzornika kad već toliko godina vidi očiti nazadak djece, da izposluje, ako već same neće u mirovinu, da budu službeno postavljene; jer što nam koristi, da naša ženska djeca šest godina deru klupe beskorisno; bolje ti bilo, da su kod kuće, pa da čuvaju svoju mladju braću, nego da trate vrijeme u školi.*“²⁸² Prema citatu iz članka vidimo kako je napredovalo školovanje muške djece koja se sve više upisuju na daljnje obrazovanje, međutim na Krku dolazi do pritužbe roditelja na učiteljice i navode kako ženska djeca u školi nazaduju. Ovim je člankom istaknuto da ako su ženska djeca obavezna se školovati, da onda to bude kvalitetno obrazovanje, inače je bolje da kod kuće pomažu majkama. Unatoč

281 Pastović, D. (2016) “Defect of sex”: exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 157. na temelju podataka prikupljenih u slijedećim izvorima: Oesterreiche Statistik, XXXII. Band, 1. Heft, Wien, 1892, pp. XXI-XXII; Oesterreichische Statistik, LXIII. Band, 2. Heft, Wien, 1903, pp. XLV-XLVI; Oesterreichische Statistik. Neue Folge, 1. Band, 2. Heft, Wien, 1914, pp. 40-41.

282 „*Sa otoka Krka.*“, *Naša sloga*, 3. kolovoza 1893., br. 31., str. 65.

reformama i obvezi pohađanja škola, broj djevojčica je najčešće u školama bio manji nego što je bilo dječaka, no njihov broj se kroz godine povećavao što je bilo na tragu potpunom uključivanju žena u odgojno-obrazovni sustav.²⁸³ Tako čitamo u *Našoj slogi* povodom svečanosti otvaranja škole u Sovišćini kod Motovuna o govoru velečasnog Zorka Kluna koji govori o tome kako je načuo razgovor dvojce muškaraca o tome da je škola samo za muškarce, a „za ženske pletivo i preslica“.²⁸⁴ Velečasni u govoru objašnjava ljudima kako je djevojčicama potrebna škola kao i muškarcima i navodi kao primjer djevojke koje odlaze služiti u gradove gdje zamrže svoj jezik i zaborave ga pa se događa da kad dođu doma i s majkom ne žele progovoriti na svom jeziku.²⁸⁵ Velečasni stoga poziva roditelje „ne mojite odvrćati vaših kćeri od škole, jer one moraju postati dobre odgojiteljice svoje djece; njima će škola, ova zgrada dati uputu za budući njih život“.²⁸⁶ Pobornici ženskog obrazovanja u Istri ističu potrebu za obrazovanjem u svrhu toga da bi žena bila bolja majka i domaćica. Članak u *Pučkom prijatelju* pod naslovom „Ženski uzgoj“ obrazlaže potrebu obrazovanja žena. U članku se navodi kako onodobna žena mora biti obrazovana kako bi adekvatno vodila kućanstvo i podupirala svog supruga. Članak najprije kritizira dostupno žensko obrazovanje: „a baš naše djevojke hrvatske i slovenske narodnosti u Istri jesu u tom pogledu prilično zapuštene, jez izim ono malo nauke, što je steknu u pučkoj školi (Ako ju uopće imaju!), dalje se ne naobraze.“²⁸⁷ Kritika u članku navodi kako nedostaje viših djevojačkih škola u kojima bi se djevojke, a navodeći kako pučka škola ne pruža dovoljnu količinu obrazovanja za djevojčice. U Istri je potrebna škola u kojoj bi se djevojke mogle obrazovati za održavanje kućanstva, a u njima bi se učili predmeti poput ženskog ručnog rada, kućanstva, kuharstva i vrtlarstva. Postoje crkvene škole koje vode sestre milosrdnice, međutim to su privatne škole koje si siromašni istarski puk ne može priuštiti stoga se u članku ističe potreba za otvaranjem jedne takve državne škole na istarskom kopnu i jedne na otoku i to bi bilo dostatno.²⁸⁸ Talijani su činili bogatije slojeve u Istri te su imali više materijalnih sredstava u ovom razdoblju za izgradnju i uzdržavanje škola i stoga je mreža talijanskih škola u Istri bila razgranatija. Borba za žensko obrazovanje i njegova važnost u *Našoj slogi* prepoznati su u okviru borbe za hrvatstvo odnosno nacionalnog osvještavanja stanovništva. Žene se moraju obrazovati kako bi mogle adekvatno odgojiti svoju djecu i to je uloga koja se u ženskom obrazovanju naglašava

283 Trogrlić, S. (2016). Hrvatske škole na području Mjesne općine Motovun 1869. – 1918.. *Histria*, 6. (6.), 35-58. Str. 55.

284 „Iz Sovišćine kod Motovuna“, *Naša sloga*, 30. listopada, 1913., br. 44., str. 3.

285 Isto.

286 Isto.

287 „Ženski uzgoj.“, *Pučki prijatelj*, 10. veljače 1904., br. 3., str. 23.

288 Isto.

krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Dobra žena je u *Našoj slogi* prikazana prvenstveno kao majka, kao ona koja čuva duševna dobra naroda, koja djeci prenosi vrijednosti i ljubav prema jeziku, prema narodu: „*ako je istina, da na mladima svijet ostaje, a istina jest, onda svijet ostaje na ženama, jer su mladi u rukama njima. One odlučuju o budućnosti naroda.*“.²⁸⁹ U hrvatskim su školama djevojčice odgajane u narodnom duhu, radilo se na osvješćivanju njihova hrvatstva, što se vidi i po pripovijetkama u časopisu „*Mladi Istran*“ gdje se djevojčice osvještava o njihovoj pripadnosti čak i u njihovim imenima navodeći ih se na korištenje hrvatske inačice.²⁹⁰ Tako nam časopis za mlade donosi pripovijetku u kojoj učiteljica već prvi dan škole ispravlja djevojčicu kako se ne zove Marietta, već Marica, a zaključak pripovijetke jest „*Hrvatska mladeži, mali Istrani! Ponosite se uvijek svojim krasnim hrvatskim imenom!*“.²⁹¹ Cilj odgoja djevojčica kao i dječaka krajem 19. i početkom 20. stoljeća u hrvatskim je školama bilo prosvjeđivanje u hrvatskom narodnom duhu odnosno buđenje nacionalne svijesti.

Početkom 20. stoljeća već se uviđa kako ženama nije dovoljno samo obrazovanje u pučkim školama koje pružaju osnovno obrazovanje, već je potrebno i daljnje obrazovanje koje će ih osim za dobre žene i majke obrazovati i za zaposlenje kako bi mogle ako treba „*same sebe poštenim načinom prehraniti i opskrbiti*“, a to obrazovanje žene mogu dobiti u ženskom liceju kojega se želi otvoriti u Puli.²⁹² Na višim razinama obrazovanja su značajnije spolne razlike budući da je tek minimalna javna potpora dana sekundarnom obrazovanju djevojčica od kojih se nije očekivalo da se nastave školovati u javnim školama nakon osnovne škole što pokazuje i činjenica kako je postojao tek jedan ženski licej na Istarskom poluotoku, osnovan 1902. u Puli i to s nastavom na talijanskom jeziku.²⁹³ Međutim postojanje i ove škole predstavlja veliki korak naprijed, a uz to su u prvom desetljeću 20. stoljeća i neke gimnazije za dječake počeli primati djevojke kao gostujuće studentice pa je tako u Hrvatsku gimnaziju u Pazinu upisano 1912. godine 20 gostujućih učenica.²⁹⁴ Na koncu je važno postignuće početka 20. stoljeća po pitanju mogućnosti obrazovanja za žene primanje na sveučilišta i to od 1897. na društvene znanosti, od 1900. na medicinu i farmaciju, a na pravne studije tek 1919.²⁹⁵ Međutim, zbog

289 „*Narodna budućnost*“, *Naša sloga*, 19. veljače 1914., br. 1., str. 3.

290 „*Marietta.*“, *Mladi Istran*, 1. ožujka 1906., br. 3, str. 14.

291 Isto.

292 „*Narodna budućnost*“, *Naša sloga*, 19. veljače 1914., br. 1., str. 3.

293 Pastović, D. (2016) “Defect of sex”: exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 158.

294 „*Sa hrvatske gimnazije u Pazinu.*“, *Naša sloga*, 17. listopada 1912., br. 42., str. 2.

295 Pastović, D. (2016) “Defect of sex”: exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 158.

skupoće je visoko obrazovanje bilo i dalje nedostižno za većinu populacije općenito, a posebno žene.

Žene su u intelektualnom životu u Istri sudjelovale preko zvanja učiteljica, međutim obrazovni put do njegova stjecanja je za istarske žene bio problematičan. Prije 1869. žene su se u Austrougarskoj mogle školovati za učiteljice u samostanima kod časnih sestara, u privatnim školama ili kod kuće.²⁹⁶ Prve javne učiteljske škole uvedene su na temelju *Narodnog školskog zakona* od 14. svibnja 1869. godine koji je standardizirao i profesionalizirao obrazovanje učiteljica.²⁹⁷ Prema navedenom zakonu osmogodišnje narodne škole postaju državnim institucijama, a učiteljice državnim službenicama.²⁹⁸ Ovaj je školski zakon izravno utjecao na osnivanje četverogodišnjih državnih ženskih učiteljskih škola u austrijskom dijelu Monarhije, a neizravno i na razvoj istih u ugarskom dijelu kojemu je spadala Kraljevina Hrvatska i Slavonija.²⁹⁹ Ovaj je zakon također propisivao odvojene učiteljske škole za žene i muškarce, a pojava ženskih učiteljskih škola otvorila je put djevojkama prema učiteljskom pozivu koji je predstavljao jednu od rijetkih intelektualnih profesija kojima se žena u to vrijeme mogla baviti.³⁰⁰ Istarski su se učitelji i učiteljice od školske godine 1872./1873. mogli školovati u Muškoj učiteljskoj školi u Koprju te Ženskoj učiteljskoj školi za ručni rad u Gorici, međutim program je bio zahtjevan a i za upis je potreba određena naobrazba, završena pripravnica i položen prijemni ispit.³⁰¹ Zbog malog odaziva na učiteljske škole, osnovane su specijalne škole koje su trebale spremati one koji su željeli upisati učiteljsku školu.³⁰² Pripravnica je otvorena u Kastvu 1874. godine, a tek od 1879. u pripravnici se primaju i djevojčice.³⁰³ U Istri nije postojala ženska učiteljska škola, ni privatna ni javna, već su se učiteljice iz Istre mogle školovati na učiteljskoj školi u Gorici ili Dubrovniku.³⁰⁴ Ove je škole polazilo malo hrvatskih učenica zbog velike udaljenosti ili zbog nemogućnosti školovanja na hrvatskom jeziku.³⁰⁵ Prva hrvatska učiteljska škola u Istri osnovana je 1912. godine, ali nije bila državna, već privatna.³⁰⁶ Ova je škola djelovala od

296 Govekar-Okoliš, M. (2019). Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 567-590. Str. 567.

297 Isto, str. 570.

298 Isto.

299 Isto, str. 573.

300 Isto, str. 570.

301 Grgurina, I. i Tidić, L. (2013). Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije. *Histria*, 3 (3), 168-206. Str. 179.

302 Isto, str. 180.

303 Isto.

304 Govekar-Okoliš, M. (2019). Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 567-590. Str. 581.

305 Grgurina, I. i Tidić, L. (2013). Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije. *Histria*, 3 (3), 168-206. Str. 182.

1912. do 1918. godine kada je zatvorena po dolasku Istre pod vlast Kraljevine Italije.³⁰⁷ Ženska učiteljska škola dobila je pravo javnosti tek 1916. godine, a to je jedan od razloga zašto su učiteljice u Istru često dolazile s područja Banske Hrvatske ili Dalmacije.³⁰⁸ Do 1918. godine održana su u Ženskoj učiteljskoj školi u Pazinu dva ispita zrelosti, 1916. za prvu generaciju koja je brojala 16 polaznica i 1918. za drugu generaciju koja je brojala 20 polaznica.³⁰⁹

Slika 7: Jelislava Vivoda (1897.-1957.), Vukoslava (Wolganga) FINDERLE (1897.-1983.), Marija Antonija Petra Cyrila Zidarić (1897.-1997.). Istarske učiteljice, polaznice Ženske učiteljske škole u Pazinu 1912.-1916.³¹⁰

306 Govekar-Okoliš, M. (2019). Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 567-590. Str. 581.

307 Grgurina, I. i Tidić, L. (2013). Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije. *Histria*, 3 (3), 168-206. Str. 192.

308 Pajduh, M. (2018). *Djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893. – 1918.)*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest. Str. 81.

309 Jakovljević, B. (1998). *Istarske učiteljice*. U: *Istarska danica*, za 1999. (1998), 133-137. Str. 133.

310 Isto, str. 133., 136., 137.

3.3. Istarska žena i rad

Iako se dominantno rad žena veže uz kućanstvo i brigu o djeci, to nije bila jedina zadaća istarskih žena, kao ni drugdje u Hrvatskoj. Žene i djeca su radili na istarskim imanjima u svim segmentima poljoprivredne proizvodnje zajedno s muškarcima, a obavljale su i teške poslove poput rada u piranskim i koparskim solanama, nošenja drva i drvenog ugljena na prodaju i slično.³¹¹ Žene su se bavile obrtima i trgovinama na malo uglavnom trgujući prehrambenim proizvodima, radile su kao pekarice, sluškinje, a uz to su se neke bavile i medicinom (posebno područjem ginekologije i opstetricije) zatim sudjelovale u skrbi za siromašne i drugo.³¹² Problem radništva općenito su bili loši uvjeti rada koji nisu bili regulirani zakonima pa su se tako tek u zadnjoj trećini 19. stoljeća počeli uvoditi zakoni koji reguliraju rad žena i djece, rad nedjeljom, zdravstveno osiguranje, osiguranje od nesreće na radu, jedanaest satnom radnom danu i slično.³¹³ Prema statističkim podacima o zaposlenosti u Istri iz 1910. godine, u poljoprivredi je bilo zaposleno 63.17% ekonomski aktivnih žena, dok je tek njih 15.73% zaposleno u industriji.³¹⁴ Kada se omasovila pojava žena na tržištu rada to je dovelo i do njihove spolne emancipacije.³¹⁵ U procese unutarnje migracije, istarske su žene uključene i to najčešće u smjeru selo-veleposjed i selo-grad.³¹⁶ Istarske su se žene zapošljavale kao jeftina nekvalificirana radna snaga i to kao sluškinje, konobarice, sobarice i pralje te u tvornicama tekstila, duhana i ribljih konzervi.³¹⁷ Uoči Prvog svjetskog rata postojalo je 20-ak tvornica u Istri u kojima su žene radile kao jeftina radna snaga u preradi ribe, proizvodnji tekstila, voska, sapuna, alkoholnih pića, građevinskih materijala te u tvornici duhana u Rovinju.³¹⁸ U godinama od 1900. do 1918. žene su činile značajnu industrijsku radnu snagu te su svojim

311 Kralj-Brassard, R., Obradović-Mojaš, J. i Bertoša, M. (2009). Stanovništvo Buzeta (1870-1880): početak tranzicije mortaliteta. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, (47), 115-142. Str. 119.

312 Mogorović Crljenko, M. (2006). *Nepoznati svijet istarskih žena – Položaji uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa. Str. 170.

313 Milanja, C. (2012). *Konstrukcije kulture: modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Str. 79.

314 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 159.

315 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 94.

316 Isto.

317 Isto.

318 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 159.

sudjelovanjem u stalnim migracijama sa sela u gradove pridonijele razbijanju tradicionalne patrijarhalne obitelji.³¹⁹ Vrijeme ekonomskih kriza donosilo je velike poteškoće ženama koje su se morale suočiti sa nezaposlenošću i životnom nesigurnošću.³²⁰ Žene iz ruralnih područja navikle su na teški rad jer su one zajedno sa svojim supruzima i drugim članovima obitelji radile na svojim posjedima. Žene su znale i po cijeli dan raditi na tuđim gospodarstvima poljodjelske poslove u zamjenu za kilogram kukuruza ili brašna što govori o niskom plaćanju rada u to doba.³²¹ Prema Dukovskom, definicija „gospođe“ odnosno žene koja „ne radi“ potječe iz kolektivne memorije ruralnog svijeta i to povezana sa životom i radom u gradu budući da je na selu građanstvo bilo sinonim za gospodstvo.³²² Žena sa sela koja bi migrirala u grad u potrazi za poslom počela se smatrati „gospođom“ iako je morala teško raditi kako bi preživjela.³²³ Povezujući grad s gospodstvom, stanovništvo ruralnih sredina je i žene koje su otišle u grad percipirali kao „gospođe“ iako je njihov život u gradu bio daleko od ugodnog besposličarenja.³²⁴ Seoske su žene često migrirale u Trst, Opatiju i Rijeku raditi kod imućnijih obitelji kao *bajle* (dojilje).³²⁵ Migracije ženske radne snage značajne su kao i migracije muškaraca za proces industrijalizacije, a istarske su žene bile uključene u proces unutarnjih migracija u smjerovima selo-veleposjed i selo grad.³²⁶ Žene iz ruralnih sredina obično su radile do udaje, a one koje su ostajale u gradovima i dalje su nastavljale raditi te na taj način pridonositi boljem ekonomskom položaju obitelji.³²⁷ Od 1900. do 1918. žene čine značajnu industrijsku radnu snagu, a uz to sudjelovanjem u migracijskim procesima sa sela u grad, pridonose razbijanju istarske patrijarhalne obitelji.³²⁸ Žene su sudjelovale i u dnevnim migracijama selo – grad baveći se trgovinom, najčešće poljoprivrednim proizvodima. Neke su žene gotovo svakodnevno pješačile više desetaka kilometara kako bi došle do Trsta, Rijeke, Pule ili drugog grada te tamo prodavale proizvode poput mlijeka, povrća, šumskih plodova i drugo, a neke su žene proizvode kupovale po okolnim selima te ih onda nosile u grad i preprodavale čime su prehranjivale svoju obitelj.³²⁹

319 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 94.

320 Isto.

321 Milićević, J. (1983). Istranke u borbenim prilikama. *Etnološka tribina*, 11-12 (4-5), 55-64. Str. 58.

322 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 94.

323 Isto.

324 Isto.

325 Milićević, J. (1983). Istranke u borbenim prilikama. *Etnološka tribina*, 11-12 (4-5), 55-64. Str.57.

326 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 118.

327 Isto.

328 Isto.

329 Milićević, J. (1983). Istranke u borbenim prilikama. *Etnološka tribina*, 11-12 (4-5), 55-64. Str. 59.

Ono što utječe na nesiguran položaj radnica jesu nesigurnosti financijskih ulaganja, nesigurnost posla nekvalificiranih radnica i male nadnice.³³⁰ U vrijeme ekonomskih kriza žene su jedna od teže pogođenih skupina te snose teret nezaposlenosti i nesigurnosti, njihov je položaj težak i na selu i u gradu.³³¹ Među ugroženim skupinama su primjerice učiteljice koje zbog nedovoljne plaće moraju tražiti dodatne i poslove izvan kuće, najčešće kao služavke, u brizi za skrb starijih osoba, a bilo je i zabilježenih slučajeva ulične prostitucije u vrijeme ljetnih praznika.³³² Nizak životni standard radničkog sloja, posebno onih koji na selu nisu posjedovali ni komad zemlje te drugi troškovi oko nabave namirnica i pokrivanja stanarine i drugo, stavili su u težak položaj radničko stanovništvo u gradovima.³³³ Životni standard radničkog sloja je bio nizak, a posebno se to odnosi na radnike koji su živjeli u gradu, a na selu nisu posjedovali zemlju, također je razlog i to što nadnice nisu bile dovoljne za kupnju živežnih namirnica, pokrivanje stanarine te drugih troškova vezanih uz obitelj ili školovanje djece.³³⁴ Početkom 20. stoljeća, rastom životnih troškova nerazmjerno s povećanjem nadnica, dovođena je u pitanje gola egzistencija obitelji, a njihov bi se položaj poboljšao ako bi i žena radila.³³⁵ Dok bi muškarac uz redovan posao obavljao još nekoliko u slobodno vrijeme, žena se zapošljavala u gradu kao nekvalificirana radna snaga, primjerice kao sluškinja ili pralja.³³⁶ Seoske djevojke se u gradovima zapošljavaju kao *dekle* odnosno sluškinje koje su obavljale najteže poslove u kućanstvu u nastojanju da zarade u nekoliko godina dovoljno novaca za nabavu *dote* odnosno miraza za udaju.³³⁷ U Labinu je tako primjerice imati sluškinju bio stvar prestiža, a gotovo su sve seoske žene Labinštine u mladosti radile taj posao s time da su kod bogatijih poslodavaca i noćile u kući, a kod siromašnijih su dolazile rano ujutro i radile cijeli dan ili samo do podne.³³⁸ U Istri su postojale i *brimanice*, žene koje su na leđima nosile veliko breme granja koje bi sakupile u šumi te ujutro nosile u pekaru kako bi to granje zamijenile za kruh.³³⁹ Mlade seoske djevojke koje su odlazile raditi izvan kuće, najčešće kao služinčad na veleposjedima, bile su nerijetko izložene nasrtajima gospode ili muške služinčadi na imanju te

330 Dukovski, D. (1997) *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H. Str. 118.

331 Isto.

332 Isto.

333 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 123.

334 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 250.

335 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 123.

336 Isto.

337 Miličević, J. (1983). Istranke u borbenim prilikama. *Etnološka tribina*, 11-12 (4-5), 55-64. Str. 58.

338 Isto.

339 Isto.

bi izvan izravnog nadzora roditelja, ostajale trudne, a tada su se ili udale za budućeg oca djeteta ukoliko je pristao ili bi se osramočene vratile u roditeljski dom.³⁴⁰ Ovo podupire i činjenica kako je potkraj 19. i početkom 20. stoljeća porastao broj nezakonite djece.³⁴¹ Odnosi muškaraca i žena u obitelji su u neskladu što se tiče poslova zbog ženinog prinosa kućanstvu i gospodarstvu s jedne strane, te ponašanja u javnosti s druge strane u kojem je ona u lošijem položaju od muškarca.³⁴² Najviše nadnice rezervirane su za radna mjesta na kojim se zahtijevala stručnost, a žene je najčešće nisu imale jer je nedostajalo odgovarajuće obrazovanje, no rodna nejednakost primijećena je i u zanimanjima gdje žene imaju odgovarajuće kvalifikacije kao što je intelektualno zvanje učiteljice.³⁴³ Zanimanje učiteljice u školama za djevojčice u Istri je kao i u ostatku Europe jedno od prvih koje je postalo otvoreno za žene, a to se poslije proširilo i na dječjačke osnovne škole.³⁴⁴ Učiteljice su u Istri i Dalmaciji primale dvadeset posto manju plaću od svojih muških kolega.³⁴⁵ Uz manje plaće, učiteljice su morale imati manji stan, manju naknadu za stanarinu te manji doplatak kod unaprjeđenja.³⁴⁶ Žena je mogla sama slobodno odlučivati i upravljati poslovima koji pripadaju u žensku sferu te je mogla, iako u tajnosti, savjetovati muža, dok ponekad može biti i gospodarski neovisna.³⁴⁷ Međutim, stjecanje neovisnosti za ženu bilo je upravo problematično iz razloga što su nadnice bile male te su si žene teško mogle osigurati egzistenciju. Prema kraju stoljeća vidimo sve veći ulazak žena na tržište rada te ulazak u intelektualna zanimanja. kao što je ranije rečeno, većina se radne snage koncentrirala u većim gradovima na obali koji su ujedno i najrazvijeniji. Brojka koja dokazuje da se situacija na tržištu rada počela mijenjati u korist žena jest ona iz 1910. godine iz koparskog kapetanata koja govori o tome da je u javnim službama i slobodnim zanimanjima kao što su činovnici, odvjetnici, notari, liječnici, profesori, učitelji i rentijeri (prije svega u urbanim područjima) od ukupnog broja od 3.116 radnika, uposlano čak 1609.³⁴⁸ Ova brojka predstavlja visok stupanj razvoja društva tih krajeva i veliki korak uključivanju žena u zanimanja za koja je potrebna određena kvalifikacija.

340 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 124.

341 Isto.

342 Isto, str. 123.

343 Vuković, K. i Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 300.

344 Pastović, D. (2016) "Defect of sex": exclusion of women from jury service in Istria 1873-1918. *Journal on European History of Law*, 7 (1), 155-171. Str. 159.

345 Vuković, K. i Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomska misao i praksa*, (1), 297-310. Str. 300.

346 Jakovljević, B. (1998). *Istarske učiteljice*. U: *Istarska danica*, za 1999. (1998), 133-137. Str. 133.

347 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 124.

348 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 244.

Međutim, s druge strane imamo brojku iz Pule od 1909. gdje je od ukupno 8.142 radnika, samo njih 658 činila ženska populacija, a od toga 404 koje su bile krojačice.³⁴⁹ Ovo je prilično mala brojka s obzirom na ukupan broj radnika. Žene su kao i muškarci nerijetko radile u lošim uvjetima u vrijeme kada zakoni nisu išli previše na ruku radnicima te je poslodavac imao velike ovlasti nad njima jer je upravljao njihovom golom egzistencijom. Jedna od tvornica koja je masovno zapošljavala žene jest Tvornica duhana Rovinj otvorena 1872. godine, a već na prvi natječaj za posao se javilo 700 žena, no nažalost potražnja je bila veća od potrebe za radnicima pa je godine 1873. tvornica zaposlila 401 osobu, a od toga je njih čak 391 činila ženska populacija, a jednu trećinu tih radnika činile su maloljetne djevojke mlađe od 14 godina unatoč tome što su to austro-ugarski zakoni zabranjivali.³⁵⁰ Ova brojka govori o rastućoj potrebi zapošljavanja žena zbog loših ekonomskih prilika u Istri toga vremena, ali i o masovnijem izlasku žena iz domene obiteljskih poslova u sustav zapošljavanja van doma. Ovih 10 muškaraca među ženama držali su pozicije u održavanju strojeva te upravljanju tvornicom.³⁵¹ Tvornica je zatvorena tijekom Prvog svjetskog rata što je ostavilo veliku populaciju žena bez posla.³⁵² Zaposlenje u ovoj tvornici doprinijelo je većem socijalnom angažiranju žena, a time i promjeni statusa žene u društvu njihovim uključivanjem u ekonomske tokove i javni život kroz to što su muški i ženski radnici su često organizirali dobrotvorne organizacije, sudjelovali u različitim rekreativnim aktivnostima, ali i štrajkovima, a ne isključivo u radu.³⁵³ Tako imamo primjer iz 1894. godine kada su se ženske radnice pobunile protiv postavljanja dvojezičnih znakova u Piranu i Rovinju, a praksa štrajkova se i nadalje nastavila.³⁵⁴ Otvaranje tvornice doprinijelo je promjeni reprezentacijskog modela žene isključivo kao kućanice.³⁵⁵ Zaposlenje u tvornici omogućilo je ženama osiguranje vlastite egzistencije zbog čega su one kasnije ulazile u brak i imale priliku birati supruga, a zahvaljujući zaradi imale su priliku uštedjeti si za miraz što ih je činilo poželjnim udavačama.³⁵⁶ Da sve nije tako bajkovito u priči s Tvornicom duhana vidimo prema pritužbi o uvjetima rada govori u članku *Naše sloge* pod naslovom „*Nezadovoljstvo radnicah u c. kr. tvornici duhana u Rovinju.*“ o tome kako su se radnice iz tvornice duhana u Rovinju žalile

349 Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. Str. 251.

350 Nikolić Đerić, T. (2015). Tobacco Industry Changing Lives: Women Workers at the Turn of the 20st Century. *Narodna umjetnost*, 52 (1), 173-188. Str. 177.

351 Isto, str. 182.

352 Isto, str. 178.

353 Isto.

354 Isto.

355 Isto 180.

356 Isto.

jednom bečkom radničkom listu kako u tvornici duhana vlada veliko nezadovoljstvo s novim upraviteljem iz razloga „da postupa vrlo strogo sa radnicama, da ih često i za malenkost kazni i da je prošloga decembra odustio iznenada 200 radnicah“, a radnice se za to namjeravaju potužiti i glavnom ravnateljstvu tvornica duhana u Beču.³⁵⁷ Ova pritužba osim što govori o lošim uvjetima rada u tvornici duhana, daje nam uvid i u to da su radnice stekle hrabrost požaliti se i tražiti svoja prava.

*Slika 8: Rovinjske tabacchine (radnice u Tvornici duhana).*³⁵⁸

Druga polovica 19. stoljeća prati početak udruživanja radništva radi ostvarenja radničkih prava te je tako djelovala *Societa Operaia Polese* od 1869. godine u Puli, a u sklopu nje je djelovala i ženska sekcija čija je glavna briga bila pomoć bolesnim članicama.³⁵⁹ Ženska

³⁵⁷ „Nezadovoljstvo radnicah u c. kr. tvornici duhana u Rovinju.“, *Naša sloga*, 28. siječnja 1904.. br. 4., str. 2.

³⁵⁸ La donna nel XIX secolo. *L'angolo di Cle*. Pristupljeno 2.12.2020., dostupno na <https://langolodicle.blogspot.com/2018/02/la-donna-nel-xix-secolo-6.html>.

sekcija osnovana je 1881. godine pod pokroviteljstvom carice Elizabete, a glavni cilj je bio pomaganje ženama u slučaju potrebe za medicinskom njegom i lijekovima, ali i promoviranje morala i obrazovanja te nadziranje amoralnih članica koje su zanemarivale svoje obiteljske dužnosti.³⁶⁰ Organizacija je imala 225 članica, uglavnom žena zaposlenih u Arsenalu koje su bile u dobi od 14 do 40 godina.³⁶¹ Organizacija je bila podređena muškoj sekciji te je počivala na patrijarhalnim vrijednostima.³⁶² Počeci organiziranja žena u radničkim udruženjima ukazuje na njihovu svijest o pripadanju radničkoj klasi, međutim u ovom je razdoblju to tek u začecima i jasno se zna da je žena prvo majka, a onda radnica i sve ostalo.

Prvi svjetski rat predstavlja prekretnicu u emancipaciji žena. Odlaskom muškaraca na bojište, veliki broj kućanstava ostao je bez hranitelja budući da je radno aktivno muško stanovništvo mobilizirano. U teškim životnim uvjetima s ograničenim resursima i uz nedovoljnu državnu pomoć, žene su preuzele dotadašnje muške uloge. Pomoć centralnih vlasti i humanitarnih organizacija je bila ograničena te često tek simbolična i nije mogla ništa više nego ublažiti bijedu koja je vladala na području Markgrofovije Istre.³⁶³ Žene su nerijetko postale hraniteljicama obitelji preuzevši poslove u poljoprivredi i industriji koji su ostali ispražnjeni odlaskom muškaraca u rat. Žene su postale glavna proizvodna snaga u poljoprivredi, a zauzele su važno mjesto i u trgovini i industriji, poduzetništvu i uslužnoj djelatnosti.³⁶⁴

359 Apih, E. (1978). Qualche testimonianza e qualche considerazione per la storia del socialismo in Istria. *Atti*, 8(1), 234-276. Str. 252.

360 Mavrinac, D. (2017) Female workers association in Pula during Austro-Hungarian Monarchy ; networks, solidarity and gender. U: Institute for East and Southeast European Studies Regensburg Graduate School for East and Southeast European Studies Regensburg Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca ; Elites, Groups, Networks. Collective actors in Central and Southeast Europe from the 18th to mid-20th centuries.

361 Isto.

362 Isto.

363 Marijanić, M. (2017). Uloga i život žena u Prvome svjetskom ratu na otoku Krku – primjer općine Baška. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 12 (-), 35-60. Str. 57.

364 Isto, str. 56.

3.4. Javno i političko djelovanje istarskih žena

Žene u Istri nisu imale političkih prava, za njih je glasao muškarac, bilo otac, skrbnik ili nakon udaje muž. Bavljenje politikom smatralo se muškim poslom, ženama tu nema mjesta. Tako u *Našoj slogi* nalazimo kritiku usmjerenu jednoj gospođi koja je pri izboru za Istarski sabor lobirala da se izabere Talijan: „*U sgitiranju za g. Velusicha odlikovala se je i jedna gospodja iz Mošćenicah. Mi bi savjetovali toj „dami“, da se u buduće ne mješa u muške poslove već da nastoji oko svojih.*“³⁶⁵ Žene su u javnom prostoru najviše djelovale preko ženskih udruga koje su se bavile dobrotvornim radom i organiziranjem evenata za prikupljanje materijalnih sredstava. S obzirom na svrhu koju su udruge imale, one su posredno djelovale s obzirom na određena politička pitanja, odnosno zauzimajući se za neku političku svrhu. Kao što je već navedeno, kraj 19. stoljeća je vrijeme u kojem je hrvatski narodni preporod u punom jeku te je domoljublje jedan od centralnih pojmova odnosno važan osjećaj koji se nastoji probuditi kod naroda. Družba Sv. Ćirila i Metoda za Istru je bila hrvatska kulturno-prosvjetna udruga osnovana 1893. čiji je cilj bio podizanje i održavanje hrvatskih škola u Istri te je djelovala kao protuteža djelovanju talijanskih prosvjetnih društava.³⁶⁶ Za proces promicanja hrvatskog školstva bilo je važno uključiti i žene. U *Našoj slogi* se u tu svrhu poziva istarske Hrvatice i Slovenke na osnivanje podružnica Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, a u članku se autori obraćaju jednako Hrvatima i Hrvaticama te naglašavaju kako je posebno važno uključiti i žene jer „*U svakom naprednijem narodu su ženske one, koje se brinu ne samo za uzgoj svoje djece, nego i za uzgoj djece onih, koji to sami ne mogu. Kod samih školskih družba, imenito kod slovenske družbe sv. Ćirila i Metoda, pokazalo se je, kakvim znatnim uspjehom djeluju ženske podružnice.*“³⁶⁷ Tako u *Našoj slogi* iz studenog 1894. godine nalazimo članak u kojem se objavljuje kako su se konstituirale muška i ženska podružnica družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru te je „*tom zgodom dokazao je toli jaki, toli krasni spol, vatreno svoje rodoljublje, jer je, ako-prem je nepovoljno vrieme vladalo, pohitio k sastanku u liepom broju i time dokazao, da shvaća važnost osnuća podružnica.*“³⁶⁸ Preko osnivanja ove podružnice i tona članka u *Našoj slogi*, vidimo kako su i

365 *Naša sloga*, 2. rujna 1890., br. 37., str. 3.

366 Družba Sv. Ćirila i Metoda za Istru. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 6. 11. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16343>.

367 „*Hrvatski narode!*“, *Naša sloga*, 9. kolovoza 1894., br. 32., str. 1.

žene imale važnu ulogu u promicanju domoljublja te da je njihov doprinos bio cijenjen. U Ženskoj podružnici družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, rukovodeća su mjesta u odboru držale žene što znači da su one zauzele određene pozicije moći što je inače u društvu rezervirano za muškarce. Ženska podružnica je organizirala zabave na kojima su se uz govore održavali plesovi, te igrala tombola i druge igre, a ulaznice na zabave su se naplaćivale te je prihod išao u dobrotvorne svrhe „za nevinu dječicu našu, na koju neprijatelj bacio je svoj pogled, da ju istrigne iz našega naručja, pa da iz nje učini poturice, gore nego Turčine.“ kako *Naša sloga* citira iz govora predsjednice podružnice, Eme Grosman.³⁶⁹ Do kraja 1895. godine, ukupno je konstituirano 22 podružnice Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, a od toga je bilo 5 ženskih podružnica, u Dubašnici, Kastvu, Mihotićima, Opatiji i Vrbniku.³⁷⁰ Pripadnicama ženskih i mješovitih podružnica je Ravnateljstvo družbe često upućivalo pohvale za rad, jer su njihovi odbori često uoči Božića organizirali dječje zabave ili su siromašnoj djeci pribavljali nužne potrepštine.³⁷¹

Žene možda jesu bile isključene iz direktnog političkog odlučivanja kao što su to izbori, međutim itekako su bile uključene u promicanje određenih političkih ideja i tu je njihova uloga prepoznata kao važna. Kao što je već navedeno u nekoliko navrata, ženi je kao majci društvenom ulogom povjeren odgoj djece pa tu do izražaja dolazi domoljublje koje majka treba pobuditi kod djece, svijest o pripadnosti jednom narodu. U društvu se odavala počast ženama koje su pridonijele razvoju nacionalne svijesti te se bavile dobrotvornim radom što vidimo u *Našoj slogi* pri objavi smrti Franice Sigulić za koju se navodi da je „poznata domorodkinja i dobrotvorka naših narodnih društava“.³⁷² Na ovaj se način u osmrtnicama spominju i druge žene koje su svojim radom doprinijele razvoju hrvatskog školstva te oporučno donirale materijalna sredstva u korist dobrotvornih udruga.³⁷³ Hrvatski narodni preporod kao svoju ciljanu skupinu odabrao je i žene te se u *Našoj slogi* često spominje važnost njegovanja hrvatskog jezika među ženskim spolom, a s druge strane se kritizira korištenje talijanskog jezika. Tako jedan članak nosi poruku djevojkama: „Dobro je ako znadete tuđi jezik, još bolje ako ih više znadete, sve morate poštivati ali nijednoga pretpostavljati jeziku Vaših roditelja, Vaših djedova. Ako zadnje činite, onda niste već Hrvatice, jerbo Hrvatica mora ljubiti svoju domovinu a čest, dio, naše domovine je naš mili,

368 „Iz Opatije.“, *Naša sloga*, 1. studenog 1894., br. 44., str. 4.

369 „Iz Kastva“, *Naša sloga*, 6. prosinca 1894., br. 49., str. 3.

370 Pajduh, M. (2018). *Djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893. – 1918.)*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest. Str. 56.

371 Isto, str. 57.

372 *Naša sloga*, 30. svibnja 1902., br. 41., str. 2.

373 „Dobrotvorka naše Družbe“, *Naša sloga*, 19. ožujka 1903., br. 12., str. 3.

naš sladki jezik. Nije dosti priznavati se Hrvatima, već se mora također hrvatski misliti, hrvatski govoriti i hrvatsku čutati i raditi; to je pravo rodoljublje.“³⁷⁴ Ovdje vidimo nastajanja u novinama za usmjeravanjem djevojaka prema hrvatstvu, odnosno pokušaji širenja nacionalne svijesti i među žensku populaciju. Iako se politiku dominantno smatralo muškim područjem, ima primjera i kada se u novinama pojavljuju članci koji su za žensku uključenost u politici, pa tako se pojavljuje jedan članak u *Našoj slogi* u kojem razgovaraju dva muškarca i jedna žena. Jedan muškarac upita drugoga hoće li razgovarati o politici, a ovaj drugi se čudi kako će pred gospođom o politici u značenju da za žene nisu razgovori o politici. Muškarac tada navodi kako je on uvijek bio za emancipaciju žena te kako bi se žene trebale početi zanimati za sve što se oko njih zbiva, posebno za interese naroda i zemlje te smatra kako bi „ponajprije morali imati majke Hrvatice, a onda bi se tek moglo računati na prave, vatrene, ponosne Hrvate“, uz to iznosi kako je „od prijeke potrebe da se naša žena zanima i za našu borbu i da nas u toj borbi eventualno pomaže, bez obzira na one nizke i do skrajnosti uvriedljive nazore da se rad svake žene mora ograničiti samo na pranje lonaca i pometanje kuće.“³⁷⁵ Ovo je jedan širokouman stav o ulozi žena u politici koji zagovara aktivno uključivanje žene u politiku, vadi ženu iz domene kućanstva i uključuje je u „muški svijet“. Ovdje je također naglasak na tome da žena odgaja djecu te da bi najprije trebalo osvijestiti majke u narodnom duhu pa tek onda možemo očekivati nacionalno svjesnu djecu. Na temelju navedenog možemo zaključiti kako je hrvatski narodni preporod u Istri doprinio davanju na važnosti ženama u javnom životu te doprinio njihovoj emancipaciji. Žene su na politiku mogle djelovati i utjecajem na svoje muževe što se u *Našoj slogi* može pročitati između redaka u izmišljenom dijalogu „*Luca i Mara*“ koji donose crtice iz istarske svakodnevice, a konkretno u ovom dijalogu dvije žene razgovaraju o politici, odnosno o izborima za parlament u Beču.³⁷⁶ Dok Mara govori Luci kako za politiku kako su to „*muški posli*“, Luca joj objašnjava kako se ova pitanja tiču i žena jer ako će njihovi muževi biti „*talijanski šćavi*“, onda to znači da će one biti „*talijanske šćave*“, a to ne žele. Mara na to pita Lucu kako da to spriječe, a Luca objašnjava da svaka od njih treba utjecati na svog muža i potaknuti ga da obavi svoje građansko pravo i dužnost tako što će izaći na glasovanje i birati „*čovika naše krvi i našega jezika*“ za zastupnika.³⁷⁷ *Naša sloga* ovime potiče djelovanje žena na politička zbivanja, no ipak tek posredno, utjecajem na svoje muževe. Dok se u Europi prvih godina 20. stoljeća vode sve jače borbe žena za temeljna ljudska, građanska i ekonomska prava, u Istri

374 „Dopisi. Iz Voloskoga.“, *Naša sloga*, 27. svibnja 1897., br. 21., str. 1.

375 „Podlistak. Kako se dadoh u „antisemite.“, *Naša sloga*, 14.11.1895., br. 47., str. 1-2.

376 „*Luca i Mara*“, *Naša sloga*, 23. srpnja 1891., br. 30., str. 2.

377 Isto.

ovakva previranja gotovo da i ne postoje.³⁷⁸ Da su ovakva nastojanja i postojala, na značajniju bi potporu mogla naići prije Prvog svjetskog rata tek među ženskom radničkom populacijom u urbanim središtima kao što su Pula i Rovinj.³⁷⁹ Iznimka je Giuseppina Martinuzzi, labinska feministkinja i socijalistkinja.³⁸⁰ Bila je pedagoginja, pjesnikinja i političarka rođena u Labinu 1844. godine u uglednoj građanskoj obitelji.³⁸¹ Osim pedagoškim djelovanjem i radom u školi, isticala se i svojim društvenim i političkim djelovanjem, u početku na pozicijama iredentizma, a kasnije je prihvatila ideje socijalizma.³⁸² U mnogobrojnim javnim govorima zastupala je prava djece, radnika, posebno žena te zagovarala suradnju između talijanskih i slavenskih stanovnika u Istri.³⁸³

Slika 9: Giuseppina Martinuzzi (1844.-1925.). Pedagoginja, pjesnikinja i političarka iz ugledne građanske labinske obitelji.³⁸⁴

378 Dukovski, D. (2016) *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula. Str. 93.

379 Isto.

380 Isto.

381 Giuseppina Martinuzzi, *istrapedia.*, pristupljeno 9.11.2020., dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/222/martinuzzi-giuseppina>.

382 Isto.

383 Isto.

384 Martinuzzi, Giuseppina (Maria Sandra), *Istarska enciklopedija*. Pristupljeno: 2.1.2021., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1678>.

Vrlo važno je bilo dobrotvorno djelovanje istarskih žena za vrijeme Prvog svjetskog rata kada su se žene masovno uključivale u pomaganje siromašnima, bolesnima te vojnicima. Tako vidimo primjer u *Našoj slogi* gdje se poziva žene Kastva i okolice da priskoče u pomoć vojnicima sakupljanjem novčanih priloga te pomaganjem kod rada. Novine nadalje izvještavaju kako se odmah prijavila skupina žena za sakupljanje dobrotvornih priloga od kojih se kupila vuna pa su gospođe i gospođice iz Kastva i okolice od te vune plele odjeću za vojnike.³⁸⁵ *Odbor gospođa Crvenog križa* imao je vrlo važnu ulogu u ratnim zbivanjima te se bavio sakupljanjem potrepština i donacija u novcu kroz organiziranje zabava i razne društvene i humanitarne aktivnosti.³⁸⁶ Tako je djelovala *Podružnica Pula gospojinskog društva Crvenog križa* koja je prikupljala darove za vojnike poput čaja, kave, ruma, duhana i drugoga.³⁸⁷ Osim skupljanja potrepština za vojnike, pulske su gospođe također uključene u pomaganje u bolnicama te su u tu svrhu u pulskoj bolnici organizirani i posebni tečajevi za obučavanje za rad u bolnicama kao pomoćne bolničarke.³⁸⁸

385 „Kastav za naše vojnike“, *Naša sloga*, 31. prosinca 1914., br. 51., str. 3.

386 „Razne viesti“, *Naša sloga*, 11. svibnja 1914., br. 43., str. 2.

387 „Podružnica Pula gospojinskog društva Crvenog križa“, *Naša sloga*, 6. kolovoza 1914., br. 30., str. 3.

388 „Djelovanje podružnice Crvenog križa u Puli kroz mjesec kolovoz i rujan 1914.“, *Naša sloga*, 15. listopada 1914., br. 40., str. 2.

4. KOMPARATIVNA ANALIZA POLOŽAJA ŽENA U KRALJEVINI HRVATSKOJ I SLAVENIJI TE NA PODRUČJU ISTRE

Žena je u društvu 19. stoljeća primarno viđena kao majka, kućanica i supruga što se jednako odnosi na Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju kao i na istarsko područje. Međutim, budući da je Kraljevina Hrvatska i Slavonija pripadala ugarskom dijelu Monarhije, a Istra austrijskom dijelu, postojale su razlike s obzirom na zakonsku regulativu, obrazovne mogućnosti te stupanj gospodarskog razvoja koji su činili razlike u položaju žena između ova dva predjela teritorija današnje Hrvatske. Jedna od razlika jest u pitanju regulacije sklapanja braka. Dok su se u Istri nakon Austro-Ugarske nagodbe primjenjivale odredbe *Općeg građanskog zakonika* u ženidbenom pravu što je vrijedilo za pripadnike svih vjeroispovijesti iako je ono i dalje bilo konfesionalno, također je bilo uređeno i pitanje braka između pripadnika katoličke i nekatoličke vjeroispovijesti uvođenjem takozvanog građanskog braka iz nužde (*Notzivilehe*) 1868. godine.³⁸⁹ Uz to je u austrijskom dijelu Monarhije 1869. godine uveden i obvezni građanski brak. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji s druge strane nije vrijedilo bračno pravo *Općeg građanskog zakonika*, već konfesionalno pravo, a državni propisi su se pritom odnosili samo na imovinskopravne posljedice braka.³⁹⁰ Dok je u Hrvatskoj obvezni građanski brak uveden tek 1946. godine, on je u Istri postojao još od 1869. godine. U Austro-Ugarskoj je Monarhiji postojala mješavina reguliranja braka propisima što je moglo dovesti do konfuzije posebno ako bračni drugovi nisu iz istog područja te ako su različite vjeroispovijesti. Na temelju ovoga možemo zaključiti kako je u Istri bilo lakše sklopiti međukonfesionalni brak nego u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji gdje je brak reguliran kanonskim pravom.

Kraljevina Hrvatska i Slavonija te Istra su krajem 19. i početkom 20. stoljeća dominantno agrarna područja u kojima vladaju tradicionalni patrijarhalni obiteljski odnosi. Muškarac je bio glava obitelji te imao najviša prava, a žena je gledana tek kao nadopuna muškarcu te se njezin identitet gradu prema identitetu njezina supruga. Ženin se socijalni status definira najprije na temelju zanimanja njezina oca, a kasnije njezina supruga, a isto tako ona se stupanjem u brak identitetski podređuje suprugu preuzimanjem njegova prezimena.³⁹¹ Ženu je

389 Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. Str. 27, 28.

390 Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatica Christiana periodica*, 29(56), 77-104. Str. 80.

definirala njezina obitelj i obiteljska uloga, ona je primarno u društvu viđena kao majka, odgojiteljica, domaćica i supruga te domoljub.³⁹² Žena je skrbnica, ona koja brine o kući i svim članovima obitelji, ona koja se žrtvuje za djecu i supruga. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kao i u Istri, domena žene je ono privatno, obiteljsko, intimno, to je krug u kojem se ona afirmira, a na muškarcu je da djeluje u javnoj sferi društvenog života. Efekti modernizacije i industrijalizacije te preobrazba u građansko industrijsko društvo krenuli su u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji te Istri prilično kasno, tek krajem 19. stoljeća. Ono što je karakteristično za kraj 19. stoljeća jest da se snažno osjećaju odjeci izgradnje nacionalne svijesti kako u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, tako i u Istri te su sva društvena nastojanja hrvatskog dijela stanovništva orijentirana na to. Tu je stvorena odnosno zadana ženi nova uloga, a to je uloga prenositeljice narodne svijesti na svoju djecu. Majka je prva odgajateljica koju dijete upoznaje te se ono što majčin odgoj usadi u srce djeteta najbolje usvaja. Krajem 19. stoljeća u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji su se odvijali procesi preobrazbe u industrijsko građansko društvo što je općenito tražilo redefiniranje društvenih uloga pa se tako tražila i nova uloga žene te se u tom pravcu traži adekvatno obrazovanje za ženu. Najzastupljenije pitanje vezano uz žene je Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji kao i u Istri, bilo pitanje ženskog obrazovanja. Obrazovanje je ključno pitanje budući da se redefinira uloga žene u društvu, a kroz odgojno-obrazovni sustav se ta uloga promiče. Ono što obilježava drugu polovicu 19. stoljeća jest povećanje obrazovnih mogućnosti za žensku populaciju te sve veće uključivanje žena u sustav obrazovanja kako u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, tako i u Istri. Važan korak u otvaranju škola prema ženama jest donošenje Zakona o polasku pučkih škola u Istri 1870. godine, a na temelju austrijskog školskog zakona iz 1869. te u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji uvođenjem Zakona o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1874. godine koji među ostalim obrazovanje u pučkim školama proglašavaju obveznim jednako za dječake i djevojčice. Nepismenost stanovništva je bila veliki problem i za mušku populaciju, a još drastičnije za žensku koja je rijetko polazila škole. Ono što je pozitivno u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji jest da se nakon tog perioda povećala mreža škola za žene, a pred kraj stoljeća dobile su i svoju Zemaljsku žensku stručnu školu koja je omogućila obrazovanje u zanimanjima vezanim među ostalim za trgovinu i obrtništvo te Ženski licej koji je bio ekvivalent gimnazijama koje su polazili samo dječaci. U Istri za

391 Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku. Str. 35.

392 „Što hoćemo i želimo!“, *Na domaćem ognjištu*, rujan 1900., br.1., str. 2.; „Ženski život od dječije dobi do vlastitoga ognjišta.“, *Na domaćem ognjištu*, listopad 1900., br. 2., str. 1.; „Dobra gospodarica. Gospodar.“, *Pučki prijatelj*, 25. srpnja 1900., br. 15., str. 114.

hrvatsku žensku djecu su postojale samo pučke škole te je nedostajalo viših djevojačkih škola u kojima bi djevojke nastavile svoju naobrazbu. Obrazovne mogućnosti djevojaka u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji krajem 19. i početkom 20. stoljeća bile su znatno veće od mogućnosti istarskih djevojaka hrvatske nacionalnosti budući da je postojala raširenija mreža škola kao i izbor nastavka školovanja nakon završene pučke škole. Ovdje valja imati na umu da je druga polovica 19. stoljeća razdoblje u kojem se istarski Hrvati općenito bore za širenje mreže škola te da su i obrazovne mogućnosti za dječake male zbog toga što je veliki broj škola bio talijanski. Ono što je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji već postojalo, u Istri se tek trebalo izgraditi. Još jedan važan segment obrazovanja djevojaka koji valja uzeti u obzir jest obrazovanje učiteljica koje su predstavljale jedno od rijetkih intelektualnih zanimanja kojim su se žene mogle baviti. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u javnom mnijenju koje se može iščitati preko *Naše sloge* i *Domaćeg ognjišta*, prestaje biti upitno treba li se žena obrazovati, jasno je da je to potrebno. Ono oko čega se vode polemike jest koliko obrazovanja treba ženama, s kojim ciljem te koje nastave sadržaje uvrstiti u obrazovanje djevojaka. Cijela svrha obrazovanja djevojčica svodi se na to da se one obrazuju kako bi bile bolje majke, supruge i domaćice. Obrazovanjem se ne pokušava promijeniti njezina zadana društvena uloga unutar privatnosti obiteljskog doma, već se ona nastoji potvrditi i unaprijediti. Isto tako su žene prepoznate kao ključan faktor u odgoju vlastite djece te ih kao takve treba obrazovati u narodnom duhu kako bi prenijele osjećaj i vrijednosti hrvatstva na svoju djecu. To je promjena koju je hrvatski narodni preporod donio ženskoj ulozi, ona više nije samo majka, domaćica i supruga, ona je i „Hrvatica“. Ta nova uloga žene preporoditeljice, žene kao majke hrvatstva prevladava u analiziranoj periodici kraja 19. i početka 20. stoljeća. Tu je ključan hrvatski jezik koji „hrvatska majka“ prenosi svom djetetu, koja mu prenosi narodne vrijednosti i ljubav prema svom narodu. Stav o tome da se žena treba obrazovati kako bi mogla biti financijski neovisna tek se rijetko pronalazi u društvu kraja 19. i početka 20. stoljeća, međutim on se počeo javljati. Potreba za obrazovanjem žena se počinje opravdavati i činjenicom kako bi ona trebala moći samu sebe uzdržavati ako nije udana, bilo do udaje ili ukoliko je usidjelica što bi rasteretilo društvo. *Obrazovanje* učiteljica se razlikovalo u Istri i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, a temelj te razlike leži u odvojenim upravnim područjima, odnosno u razlikama s obzirom na zakonodavstvo s jedne strane u Istri koja je pripadala austrijskom dijelu Monarhije te Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji koja je pripadala ugarskom dijelu Monarhije.³⁹³ Zajedničko im je to što se i u Istri i u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u

393 Govekar-Okoliš, M. (2019). Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 567-590. Str. 586.

razdoblju druge polovice 19. stoljeća i početka 20. stoljeća standardizira i profesionalizira, iako se to u ugarskom dijelu Monarhije događa kasnije nego u austrijskom dijelu.³⁹⁴ Ipak unatoč standardizaciji i profesionalizaciji, obrazovne mogućnosti učiteljica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bile su znatno veće nego u Istri budući da su se istarske djevojke dugo vremena mogle školovati tek u Gorici ili Dubrovniku što je bilo skupo i prostorno vrlo udaljeno zbog čega su to rijetko činile. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji je u vrijeme druge polovice 19. stoljeća pa do 1914. djelovalo 5 škola za učiteljice (od toga 2 državne i 3 privatne) dok je u Istri postojala tek 1 škola za učiteljice u Pazinu, koja je otvorena prilično kasno, tek 1912. godine.³⁹⁵ Učiteljice su se u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji već izborile za status u društvu, organizirale su svoj Klub učiteljica te značajno djelovale u javnom životu, dok su malobrojne istarske učiteljice još uvijek bile u sjeni svojih muških kolega te se izuzev svog direktnog rada s djecom, u društvu nisu previše isticale.

Ekonomska ovisnost o muškim članovima obitelji, posebno ocu u djetinjstvu i suprugu u kasnijem životu, uvelike su doprinijeli održavanju tradicionalnih patrijarhalnih društvenih odnosa te podređenosti žena u obitelji i društvu. Kraj 19. i početak 20. stoljeća predstavljaju otvaranje većih mogućnosti kako istarskih žena tako i žena u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji za osiguravanje vlastitih materijalnih sredstava ili barem to da su počele doprinositi kućnom budžetu iako u manjoj mjeri nego muškarci. Trenutak kada žene masovnije ulaze na tržište rada jest trenutak kada one izlaze iz obiteljske sfere u javnu te se počinju aktivnije angažirati u društvene tokove što dovodi do njihove emancipacije. Žene srednjih i viših građanskih slojeva uključuju se u rad najčešće u dobrotvornim društvima što doprinosi njihovoj emancipaciji, a žene nižih društvenih slojeva se zapošljavaju iz egzistencijalnih razloga. Ekonomske krize krajem 19. stoljeća prisilile su kako istarske žene tako i žene u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji na traženje posla izvan obiteljskog doma. Ono što predstavlja problem jest njihov nizak stupanj obrazovanja pri čemu najviše rade kao nekvalificirana radna snaga u lošim radnim uvjetima te za male nadnice što im ne omogućava potpunu financijsku neovisnost. Ovdje pratimo migracije žena sa sela u grad gdje traže zaposlenje kao sluškinje, dadilje, pralje i slično. Industrijalizacija je riješila problem jednog djela nezaposlenih žena njihovim uključivanjem u rad u tvornicama. Tako se žene diljem Hrvatske zapošljavaju u tvornicama gdje najčešće obavljaju jednostavnije poslove kao dio nekvalificirane radne snage, no ima i primjera poput onog gdje su žene radile u Tvornici duhana Rovinj te su na temelju toga stekle dobru zaradu i ugled u društvu. Ono što je karakteristično i za Kraljevinu Hrvatsku

394 Isto.

395 Isto, str. 583.

i Slavoniju, kao za Istru jest to da su žene u pravilu bile plaćene manje od muškaraca, nerijetko i za isti posao.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća i dalje je prevladavalo mišljenje da je politika muški posao te da se žene time ne trebaju baviti. Ono što se mijenja jest da se ženi ipak dodjeljuje jedna može se tako reći pasivna uloga u politici. Ona je predmet političkih zbivanja, ali ona isto tako djeluje na politiku odgajanjem svoje djece. Počeo se javljati stav kako bi se žena trebala zanimati za politiku, ali tek toliko kako bi mogla svog supruga ponekad savjetovati, naravno u duhu hrvatstva te ga poticati da izlazi na izbore, da obavlja svoju građansku dužnost. Nije ženi mjesto u politici, ali ona odgaja dječake koji će se njome baviti, ona savjetuje supruga koji se njome bavi u svakodnevnom životu. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća javno djelovanje žena uglavnom se svodi na rad u dobrotvornim društvima u kojima žena djeluje u životu van kruga obitelji. Ova uloga ponovno proizlazi iz tradicionalne ideje žene kao skrbnice, kao one koja brine o drugima, samo što se to djelovanje sada s obitelji proširuje na širu populaciju. Tako prema kraju 19. stoljeća diljem Kraljevine Hrvatske i Slavonije te u Istri niču dobrotvorna takozvana „gospojinska društva“ sa različitim humanitarnim ciljevima. Još jedno područje djelovanja gdje žene prisustvuju u javnom životu, jest zanimanje učiteljica. Učiteljice također djeluju na šire mase, one predstavljaju skupinu intelektualki ženskog spola koje zagovaraju određene ciljeve i obrazuju šire mase žena putem organiziranih predavanja.

Za kraj bih naglasila kao se položaj žena Kraljevine Hrvatske i Slavonije brže mijenja od položaja hrvatskih žena u Istri. Kao razlog bih ponudila opće društveno i gospodarsko stanje pri čemu u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji postoji puno šira populacija žena srednjeg i višeg društvenog sloja koje imaju vremena baviti se javnim pitanjima i javnim djelovanjem te zagovaranjem promjena, razvijenija je populacija učiteljica koje kao najobrazovanije pripadnice ženske populacije mogu tražiti određena prava i promjene. U Istri je hrvatsko stanovništvo većinski seosko i slabije razvijeno od talijanskog stanovništva koje pretežno živi u urbanim sredinama te samim tim sporije teče preobrazba u moderno građansko društvo, izuzev većih gradova poput Pule. Istarska žena ima puno manje obrazovnih mogućnosti u ovom razdoblju što joj otežava borbu za samostalnost i ravnopravan položaj u obitelji. Ono što donosi promjenu i u Hrvatskoj i Slavoniji i u Istri jest Prvi svjetski rat kada žene preuzimaju poslove koje je do tada obavljalo muško stanovništvo. Prvi svjetski rat je doprinio osamostaljenju žene i njezinom uključivanju u šire društvene procese.

5. ZAKLJUČAK

Obilježje društva kraja 19. i početka 20. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj i Istri jest da je ono još uvijek dominantno tradicionalno patrijarhalno društvo agrarnog karaktera. Rijetko se dovodi u pitanje muškarčev autoritet u obitelji i javnom životu te i dalje prevladava stav da je žena zadužena za obitelj i da se ona može najbolje ostvariti kroz ulogu domaćice, majke i supruge. Cijenjene osobine kod žena su požrtvovnost, povučenost, iskrenost, štedljivost i radišnost. Žena skrbi o obitelji i kućanstvu, a muškarac je taj kojem se zadaje uloga hranitelja obitelji. Muškarcu se kao hranitelju obitelji u kući nastoji osigurati odmor, najbolja hrana i briga jer bi se žena našla u teškoj situaciji ukoliko bi se njezinom suprugu nešto dogodilo. Ulaskom žene na tržište rada i njezinim sve većim doprinosom obiteljskoj ekonomiji ovaj se status počinje mijenjati.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća donio je velike promjene u ulozi istarskih žena. U ovom se razdoblju sve više naglašava potreba ženskog obrazovanja te s općom pismenosti stanovništva raste i pismenost žena. Opravdanje za potrebu obrazovanja žena nalazi se u tome da će žena time bolje obavljati svoju ulogu u obitelji te da će prenositi nacionalne vrijednosti hrvatstva na svoju djecu. Nova društvena uloga „Hrvatice“, žene koja odgajajući djecu na nove naraštaje prenosi ljubav prema domovini, ljubav prema hrvatskom narodu i nacionalnu svijest sve je više naglašena. Ženina uloga dobiva na važnosti u društvu, ona treba biti obrazovana kako bi svoju djecu znala poučiti dužnostima koje će obavljati kao odrasle osobe.

Istarska žena krajem 19. stoljeća ulazi masovnije na tržište rada čime financijski doprinosi osiguranju obiteljske egzistencije. Suprug ostaje taj koji donosi većinu materijalnih sredstava, međutim financijska situacija u obitelji se znatno poboljšavala ukoliko bi i žena radila i tu njezin status u obitelji raste. Problematično u položaju žena na tržištu rada jest činjenica da su žene uglavnom radile kao nekvalificirana radna snaga i za znatno manje plaće od svojih muških kolega. Međutim u ovom razdoblju se počinju sve više zahtijevati jednaka prava za žene na tržištu rada, posebno izjednačavanje naknade za rad. Kraj 19. stoljeća isto prati početak masovnijeg udruživanja žena najprije u dobrotvorna društva, a kasnije i u radničke organizacije što će doprinijeti njezinoj emancipaciji. Društvene prilike u Banskoj Hrvatskoj i Istri nisu bile pogodne za stvaranje organizacija koje su promicale ženska prava, već se to činilo kroz dobrotvorne organizacije, organizacije učiteljica i udruženja radnika. Unatoč

brojnim promjenama u životu istarskih Hrvatica, njihov put prema emancipaciji kasni s obzirom na područje Banske Hrvatske uglavnom kao posljedica lošijeg gospodarskog stanja, slabije raširene mreže škola i mali broj viših škola. Žene u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji su imale puno više obrazovnih mogućnosti, a time i mogućnosti zaposlenja na boljim radnim mjestima što je doprinijelo njihovoj emancipaciji. Razdoblje kraja 19. i početka 20. stoljeća postavilo je temelje za daljnju borbu za emancipaciju žena i za izražavanje konkretnijih težnji.

6. LITERATURA

6.1. Primarni izvori

1. *Na domaćem ognjištu:*

- 1.1. „Što hoćemo i želimo!“, *Na domaćem ognjištu*, rujan 1900., br.1., str. 2.
- 1.2. „Riječ hrvatskoj majci.“, *Na domaćem ognjištu*, rujan 1900., br. 1., str. 4.
- 1.3. „Ženski život od dječije dobi do vlastitoga ognjišta.“, *Na domaćem ognjištu*, listopad 1900., br. 2., str. 1.
- 1.4. „Što je Kr. zemaljska stručna škola?“, *Na domaćem ognjištu*, studeni 1900., br. 3., str. 62.
- 1.5. „Ženski svijet od dječije sobe do vlastitoga ognjišta.“, *Na domaćem ognjištu*, veljača 1901., br. 6., str. 138.

2. *Mladi Istran*

- 2.1. „Marietta.“, *Mladi Istran*, 1. ožujka 1906., br. 3, str. 14.

3. *Pučki prijatelj:*

- 3.1. „Dobra gospodarica. Gospodar.“, *Pučki prijatelj*, 25. srpnja 1900., br. 15., str. 114.
- 3.2. „Ženski uzgoj.“, *Pučki prijatelj*, 10. veljače 1904., br. 3., str. 23.
- 3.3. „Ljubi red!“, *Pučki prijatelj*, 20. siječnja 1907., br. 2., str. 12.
- 3.4. „Neuredna gospodarica.“, *Pučki prijatelj*, 30. lipnja 1907., br. 18., str. 140.
- 3.5. „Moda.“, *Pučki prijatelj*, 30. listopada 1908., br. 30., str. 139.

3.6. „Kakve treba da budu naše hrvatske djevojke.“, *Pučki prijatelj*, 9. siječnja 1913., br. 1., str. 3.

3.7. „Kuhinja.“, *Pučki prijatelj*, 5. veljače 1914., br. 5., str. 2.

4. *Naša sloga*:

4.1. „Zakon o polazku pučkih školah u Istriji“, *Naša sloga*, 1. srpnja 1870., br. 3., str. 13.

4.2. „Iz Kastva“, *Naša sloga*, 6. prosinca 1884., br. 49., str. 3.

4.3. *Naša sloga*, 2. rujna 1890., br. 37., str. 3.

4.4. „Luca i Mara“, *Naša sloga*, 23. srpnja 1891., br. 30., str. 2.

4.5. „Sa otoka Krka.“, *Naša sloga*, 3. kolovoza 1893., br. 31., str. 65.

4.6. „Hrvatski narode!“, *Naša sloga*, 9. kolovoza 1894., br. 32., str. 1.

4.7. „Iz Opatije.“, *Naša sloga*, 1. studenog 1894., br. 44., str. 4.

4.8. „Podlistak. Kako se dadoh u „antisemite.“, *Naša sloga*, 14.11.1895., br. 47., str. 1-2.

4.9. „Dopisi. Iz Voloskoga.“, *Naša sloga*, 27. svibnja 1897., br. 21., str. 1.

4.10. *Naša sloga*, 30. svibnja 1902., br. 41., str. 2.

4.11. „Dobrotvorka naše Družbe“, *Naša sloga*, 19. ožujka 1903., br. 12., str. 3.

4.12. „Nezadovoljstvo radnicah u c. kr. tvornici duhana u Rovinju.“, *Naša sloga*, 28. siječnja 1904., br. 4., str. 2.

4.13. „Sa hrvatske gimnazije u Pazinu.“, *Naša sloga*, 17. listopada 1912., br. 42., str. 2.

4.14. „Iz Sovišćine kod Motovuna“, *Naša sloga*, 30. listopada, 1913., br. 44., str. 3.

4.15. „Narodna budućnost“, *Naša sloga*, 19. veljače 1914., br. 1., str. 3.

- 4.16. „Razne vesti“, *Naša sloga*, 11. svibnja 1914., br. 43., str. 2.
- 4.17. „Podružnica Pula gospojinskog društva Crvenog križa“, *Naša sloga*, 6. kolovoza 1914., br. 30., str. 3.
- 4.18. „Djelovanje podružnice Crvenog križa u Puli kroz mjesec kolovoz i rujan 1914.“, *Naša sloga*, 15. listopada 1914., br. 40., str. 2.
- 4.19. „Kastav za naše vojnike“, *Naša sloga*, 31. prosinca 1914., br. 51., str. 3.

6.2. Sekundarna literatura

1. Knjige

- 1.1. Dukovski, D. (2016). *Istra 'spod ponjave: povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. Pula, Nova Istra Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika Pula.
- 1.2. Dukovski, D. (1997). *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula, C.A.S.H.
- 1.3. Mogorović Crljenko, M. (2006). *Nepoznati svijet istarskih žena –Položaji uloga žene u istarskim komunalnim društvima: primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa.
- 1.4. Muraj, A. Svakodnevni život u 19. stoljeću. U: Švoger, V. & Turkalj, J. (ur.) (2016) *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u "dugom" 19. stoljeću*. Zagreb, Matica hrvatska.
- 1.5. Župan, D. (2013). *Mentalni korzet: Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Učiteljski fakultet u Osijeku.

2. Članci

- 2.1. Apih, E. (1978). Qualche testimonianza e qualche considerazione per la storia del socialismo in Istria. *Atti*, 8(1), 234-276. (<https://hrcak.srce.hr/243283>)
- 2.2. Barbarić, K. i Škrgatić, S. (2015). Život žena u Vinodolu početkom 20. stoljeća od vjenčanja do održavanja obitelji. *Vinodolski zbornik*, (16), 101-108. (<https://hrcak.srce.hr/170775>)
- 2.3. Benyovsky, L. (1998). Dobrotvorna gospojinska (ženska) društva u Hrvatskoj od osnivanja do Prvog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*, 30 (1), 73-92. (<https://hrcak.srce.hr/214402>)
- 2.4. Bratoljić, D. (1988). Domazetski brak u Istri. *Etnološka tribina*, 18 (11), 129-133. (<https://hrcak.srce.hr/80450>)
- 2.5. Červenjak, J. i Živaković-Kerže, Z. (2014). Modernizacijska kretanja i položaj žena u gradu Osijeku na prijelazu 19. u 20. stoljeće. *Scrinia Slavonica*, 14 (1), 129-141. (<https://hrcak.srce.hr/130454>)
- 2.6. Dobrovšak, L. (2005). Ženidbeno (bračno) pravo u 19. stoljeću u Hrvatskoj. *Croatica Christiana periodica*, 29(56), 77-104. (<https://hrcak.srce.hr/9426>)
- 2.7. Dukovski, D. (2008). Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880. - 1910.). *Acta Histriae*, 3, 233-260. (<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-9JAZIHWJ>)
- 2.8. Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. (<https://hrcak.srce.hr/235677>)
- 2.9. Govekar-Okoliš, M. (2019). Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. *Časopis za suvremenu povijest*, 51 (2), 567-590. (<https://doi.org/10.22586/csp.v51i2.8566>)

- 2.10. Grgurina, I. i Tidić, L. (2013). Učiteljska škola u Kastvu kroz dokumente Državnoga arhiva u Rijeci i Arhiva Prve riječke hrvatske gimnazije. *Histria*, 3 (3), 168-206. (<https://doi.org/10.32728/h2013.07>)
- 2.11. Jagić, S. (2008). Jer kad žene budu žene prave...“: Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. *Povijest u nastavi*, 6(11 (1)), 77-100. (<https://hrcak.srce.hr/36768>)
- 2.12. Jakovljević, B. (1998). *Istarske učiteljice*. U: *Istarska danica*, za 1999. (1998), 133-137.
- 2.13. Kralj-Brassard, R., Obradović-Mojaš, J. i Bertoša, M. (2009). Stanovništvo Buzeta (1870-1880): početak tranzicije mortaliteta. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, (47), 115-142. (<https://hrcak.srce.hr/39119>)
- 2.14. Marijanić, M. (2017). Uloga i život žena u Prvome svjetskom ratu na otoku Krku – primjer općine Baška. *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 12 (-), 35-60. (<https://hrcak.srce.hr/220019>)
- 2.15. Milanja, C. (2012). *Konstrukcije kulture: modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. (https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/studije/16/milanja_kk.pdf)
- 2.16. Milićević, J. (1983). Istranke u borbenim prilikama. *Etnološka tribina*, 11-12 (4-5), 55-64. (<https://hrcak.srce.hr/80140>)
- 2.17. Mogoerović Crljenko, M. (2007). Žena u obitelji i društvu-prema odredbama Motovunskog statuta. *Vjesnik istarskog arhiva*, 8(2001.-2003.), 203-212. (<https://hrcak.srce.hr/96311>)
- 2.18. Munjiza, E. (2012). Napredak o odgoju djevojčica u obveznom hrvatskom školstvu druge polovine XIX. stoljeća. *Napredak*, 153 (2), 279-292. (<https://hrcak.srce.hr/82876>)
- 2.19. Nagy, M. (2016). Women in the economy of Croatia and Hungary from a European perspective at the turn of the 19th and 20th centuries. *Historijski zbornik*, 69 (2), 371-384. (<https://hrcak.srce.hr/176701>)

- 2.20. Nikolić Đerić, T. (2015). Tobacco Industry Changing Lives: Women Workers at the Turn of the 20st Century. *Narodna umjetnost*, 52 (1), 173-188. (<https://doi.org/10.15176/vol52no108>)
- 2.21. Ograjšek Gorenjak, I. (2004) On uči, ona pogađa, on se sjeća ona prorokuje"- pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća. U: Feldman, A. (ur.) *Žene u Hrvatskoj : ženska i kulturna povijest*. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" : Ženska infoteka, str. 157-180.
- 2.22. Ograjšek, I. (2004). Zastupljenost ženskog pitanja u hrvatskim glasilima na kraju 19. stoljeća. *Radovi*, 34-35-36 (1), 89-100. (<https://hrcak.srce.hr/49178>)
- 2.23. Peić-Čaldarović, D. (1997). Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918.–1941.) . *Časopis za suvremenu povijest*, 29 (3), 491-503. (<https://hrcak.srce.hr/214024>)
- 2.24. Prlenda, S. (2005). Žene i prvi organizirani oblici praktičnog socijalnog rada u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 12 (3-4), 319-332. (<https://doi.org/10.3935/rsp.v12i3.96>)
- 2.25. Tidić, L. (2012). Problematika hrvatskoga školstva u Istri na stranicama Naše sloge (1870. – 1880.). *Histria*, 2 (2), 147-171. (<https://doi.org/10.32728/h2012.06>)
- 2.26. Vuković, K., Šmaguc, T. (2015). Društveni kontekst izbora zanimanja žena u Hrvatskoj u razdoblju od kraja 19. do početka 21. stoljeća. *Ekonomski misao i praksa*, (1), 297-310. (<https://hrcak.srce.hr/140304>)
- 2.27. Trogrlić, S. (2016). Hrvatske škole na području Mjesne općine Motovun 1869. – 1918.. *Histria*, 6. (6.), 35-58. (<https://doi.org/10.32728/h2016.02>)
- 2.28. Uzelac, A. (1999). Od liberalizma do katolicizma: neki aspekti pravnih odnosa između crkve i države u Republici Hrvatskoj–novo pravno uređenje braka. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 49(3-4), 341-374. (http://www.alanuzelac.from.hr/pubs/A27Od%20liberalizma%20do%20katolicizma_Zbornik.pdf)
- 2.29. Željko, D. (2014). Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj u razdoblju od 1914. do 2014. godine. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 47(96), 21-48. (<https://hrcak.srce.hr/147347>)

3. Diplomski radovi

- 3.1. Pajduh, M. (2018). *Djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893. – 1918.)*. Diplomski rad. Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest.
- 3.2. Ribić, K. (2019). *Bračno pravo Kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju*. Diplomski rad. Pravni fakultet u Osijeku.
- 3.3. Slacki, R. (2019). *Društveni život u Puli od sredine 19. stoljeća do Prvog svjetskog rata s osvrtom na početke turističkih aktivnosti*. Diplomski rad. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet.

Internetski izvori

- 3.4. Giuseppina Martinuzzi, *istrapedia.*, pristupljeno 9.11.2020., dostupno na: <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/222/martinuzzi-giuseppina>.
- 3.5. Martinuzzi, Giuseppina (Maria Sandra), *Istarska enciklopedija*. Pristupljeno: 2.1.2021., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1678>.
- 3.6. *Odbor kluba učiteljica, 1902*. Gradska knjižnica Rijeka, preuzeto 31.1.2021., dostupno na: <https://api.europeana.eu/thumbnail/v2/url.json?uri=https%3A%2F%2Fsvevid.locloudhosting.net%2Ffiles%2Foriginal%2F796cad2b805a280ecaddaa19d35d4027.jpg&type=IMAGE>.
- 3.7. Opći građanski zakonik. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 10. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=45220>.
- 3.8. Moda. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 1. 2021., dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41446>.

- 3.9. Feminizam uz Ognjište. *Blog hrvatskoga školskog muzeja*. Pristupljeno 31.10.2020., dostupno na <https://blog.hsmuzej.hr/2020/06/23/feminizam-uz-ognjiste/>.
- 3.10. Mavrinac, D. (2017) Female workers association in Pula during Austro-Hungarian Monarchy ; networks, solidarity and gender. U: Institute for East and Southeast European Studies Regensburg Graduate School for East and Southeast European Studies Regensburg Babeş-Bolyai University Cluj-Napoca ; Elites, Groups, Networks. Collective actors in Central and Southeast Europe from the 18th to mid-20th centuries. Prezentacija. Pristupljeno 5.11.2020., dostupno na: <http://tida.inantro.hr/docs/Regensburg.pdf>.
- 3.11. Družba Sv. Ćirila i Metoda za Istru. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 6. 11. 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16343>.
- 3.12. Proizvodnja tekstila, odjeće i obuće, odijevanje i osobni predmeti. *Etnografski muzej Istre*. Pristupljeno 1.2.2021., dostupno na: http://www.emi.hr/images/site/proizvodnja_tekstila_odjece/E%20521_m.jpg.
- 3.13. Stanovništvo. *Istarska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008-2020. Pristupljeno 10.1.2021., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2578>.
- 3.14. Kultura stanovanja. *Istra, lav i orao*. Pristupljeno 21.1.2021., dostupno na: <http://istralaviorao.hr/img/galerija/32m.jpg>.
- 3.15. Prvi svjetski rat. *Hrvatski državni arhiv*. Pristupljeno 20.1.2021., dostupno na: <http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/Portals/0/Teme/Odbor%20zagreba%C4%8Dkih%20gospo%C4%91a.jpg>.
- 3.16. La donna nel XIX secolo. *L'angolo di Cle*. Pristupljeno 2.12.2020., dostupno na <https://langolodicle.blogspot.com/2018/02/la-donna-nel-xix-secolo-6.html>.

7. PRILOZI

1. Slika 1: *Zagrepčanke u reformiranoj odjeći, 1913.* (Moda. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 31. 1. 2021., dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41446>.)
2. Slika 2: Tečaj vezanja u Ženskoj stručnoj školi u Zagrebu krajem 19. stoljeća. (Erceg, S. i Tataj, D. (2019). Položaj žena u Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća. *Essehist*, 10 (10), 81-89. Str. 85.)
3. Slika 3: Odbor kluba učiteljica, 1902. godina (*Odbor kluba učiteljica, 1902.* Gradska knjižnica Rijeka, preuzeto 31.1.2021., dostupno na: <https://api.europeana.eu/thumbnail/v2/url.json?uri=https%3A%2F%2Fsvevid.locloudhosting.net%2Ffiles%2Foriginal%2F796cad2b805a280ecaddaa19d35d4027.jpg&type=IMAGE>.)
4. Slika 4: Odbor zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć, *Ilustrovani list*, br. 20. 1915. (Prvi svjetski rat. *Hrvatski državni arhiv.* Pristupljeno 20.1.2021., dostupno na: <http://prvisvjetskirat.arhiv.hr/Portals/0/Teme/Odbor%20zagreba%C4%8Dkih%20gospo%C4%91a.jpg>.)
5. Slika 5: Ognjište kuhinje kaštela u Pazinu, Postav Etnografskog muzeja Istre. (Kultura stanovanja. *Istra, lav i orao.* Pristupljeno 21.1.2021., dostupno na: <http://istralaviorao.hr/img/galerija/32m.jpg>.)
6. Slika 6: Modrna na radost iz južne Istre od smeđeg nestupanog sukna, u struku opasana pojasom. Nosile su je mlade djevojke i žene. (Proizvodnja tekstila, odjeće i obuće, odijevanje i osobni predmeti. *Etnografski muzej Istre.* Pristupljeno 1.2.2021., dostupno na: http://www.emi.hr/images/site/proizvodnja_tekstila_odjece/E%20521_m.jpg.)
7. Slika 7: Jelislava Vivoda (1897.-1957.), Vukoslava (Wolfganga) Finderle (1897.-1983.), Marija Antonija Petra Cyrila Zidarić (1897.-1997.). Istarske učiteljice, polaznice Ženske učiteljske škole u Pazinu 1912.-1916. (Jakovljević, B. (1998). *Istarske učiteljice.* U: *Istarska danica*, za 1999. (1998), 133-137.)
8. Slika 8: Rovinjske tabacchine (radnice u Tvornici duhana). (La donna nel XIX secolo. *L'angolo di Cle.* Pristupljeno 2.12.2020., dostupno na <https://langolodicle.blogspot.com/2018/02/la-donna-nel-xix-secolo-6.html>).

9. Slika 9: Giuseppina Martinuzzi (1844.-1925.). Pedagoginja, pjesnikinja i političkarka iz ugledne građanske labinske obitelji. (Martinuzzi, Giuseppina (Maria Sandra), *Istarska enciklopedija*. Pristupljeno: 2.1.2021., dostupno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1678>.)
10. Grafikon 1: Zagrepčanke prema granama zaposlenja 1880. godine.
11. Tablica 1: Promjena broja stanovnika prema popisima stanovništva između 1857. i 1921. godine.
12. Tablica 2: Pismenost u Istri s obzirom na spol.